પ્રકાશક
શંભુલાલ જગશી શાહ
ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
ગાંધીરોડ અમદાવાદ

પ્રથમ આવૃત્તિ
પ્રત ૧૨૦૦

[illegible]
[illegible]
[illegible]

અર્પણ

જેમની બ્રહ્મચર્યની અનન્ય ઉપાસના જ

આ નિબંધના કારણભૂત છે એવા

પૂજ્ય શ્રી. ગાંધીજીને ચરણે

સેવકો

સુખલાલ

અને

બેચરદાસ

અનુક્રમણિકા

અમૃત ધર્મ

"બ્રહ્મચર્ય વિચાર" આ નિબંધ યુવાનોને અથવા યુવતીઓને બ્રહ્મચર્ય તરફ પ્રેરવાને લખેલા પ્રચાર સાહિત્યમાંનો નથી. બ્રહ્મચર્યનો આદર્શ દુનિયાભરના બધા જ ધર્મોમાં ઓછેવત્તે અંશે જોવામાં આવે છે તેથી બ્રહ્મચર્યને માનવજાતિના એક પ્રધાન પુરુષાર્થ તરીકે આપણે ઓળખી લઈએ છીએ. ભિન્નભિન્ન ધર્મોમાં અને ભિન્નભિન્ન જાતિઓમાં યુગે યુગે આ પુરુષાર્થની સાધના કેટલે દરજ્જે અને કઈ રીતે થઈ છે એનો ઇતિહાસ તપાસવો અનેક રીતે આવશ્યક છે. આ જાતનો ઇતિહાસ ભારતવર્ષે લખ્યે જ છૂટકો. કેવળ શાસ્ત્રવચનો ટાંકવાથી અથવા થોડીક તર્કીય ચર્ચા કરવાથી આજે ગરજ સરે એમ નથી. ધર્મ, ઈશ્વર, પરલોક, જાતિગુણ, શાસ્ત્રોની સત્તા વગેરે એક વખતની સર્વમાન્ય સંસ્થાઓ વિષે શંકા ઉઠાવતા આજના જમાનાને સંકોચ નથી. આવી સ્થિતિમાં દેહશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મ-

શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ હવે સ્ત્રી, સંયમ, વિવાહ, બ્રહ્મચર્ય, સંતતિનિયમન વગેરે ઉચ્ચાશય સવાલોની તાત્ત્વિક તેમજ ઐતિહાસિક ચર્ચા કરે જ. ટૂંકો આ બધા સવાલોમાં આજે જ્યાં ત્યાં વિકૃત વિચારો અને વિકૃત આચારો ફેલાવા લાગ્યા છે બ્રહ્મચર્ય અને વિવાહ વિષે ઊછરતી પેઢીમાં સ્વચ્છ વિચારો અને શુદ્ધ આચાર ફેલાય એવી આવશ્યકતા જણાવાથી ગાંધીજીએ આ વિષય ઉપર સાહિત્ય તૈયાર થાય એમ ઇચ્છયું. સાતવળેકરનો બ્રહ્મચર્ય પરનો નિબંધ એમની આગળ હતો જ. હેવલોક એલીસ જેવા પાશ્ચાત્ય લેખકોના ગ્રંથો પણ અમે જોઈ ગયા. આપણા ધર્મગ્રંથોમાં બ્રહ્મચર્ય વિષે શું શું આવ્યું છે એ જાણવા માટે સ્મૃતિગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો. એ જ વખતે જૈનધર્મની દૃષ્ટિએ બ્રહ્મચર્ય વિષે જૈન સાહિત્યમાં કેવી વિચારણા થઈ છે અને કેવા અનુભવો નોંધાયા છે એ તપાસવાનું કામ પંડિત સુખલાલજી અને પંડિત બેચરદાસજીને સોંપવામાં આવ્યું. ગાંધીજીએ પોતે 'મૉ. પૉલ બ્યુરો' એ ફ્રેંચ લેખકની 'Indiscipline of morals' નામની ચોપડીનો સાર આપી પોતાના વિચારો પણ એની સાથે વણી કાઢ્યા. નીતિનાશને માર્ગે' એ નામથી એ ચોપડી અસંખ્ય યુવાનોને અને યુવતીઓને આશીર્વાદરૂપ નીવડી છે (અજમેરની સરકારે આ ચોપડીનું હિંદી સંસ્કરણ રાજદ્વારી સાહિત્ય ગણીને જપ્ત કર્યું છે. અંગ્રેજ રાજ્યનો જમાનો કેવો હતો એની એક નોંધ તરીકે આ વસ્તુ અહીં ભવિષ્યની પ્રજાના વિનોદને અર્થે ટાંકી છે)

બન્ને પંડિતોએ અનેક પ્રસિદ્ધ તેમજ અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો તપાસી 'બ્રહ્મચર્ય વિચાર' વાળો નિબંધ તરત તૈયાર કરી આપ્યો. એ રીતે હસ્તલિખિત પ્રત ગાંધીજીને મોકલવામાં આવી હતી. પૂર્ણ સ્વરાજ્યની લડતમાં [illegible] સવારપની વિરામની શાન્તિ મળતાં એ નિબંધ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. સમાજહિતની [illegible] લોકોને બ્રહ્મચર્ય

મસ્થાનો સાંગોપાંગ વિચાર કરવા માટે આ નિબંધ એક દિશાનો ઉપયુક્ત મસાલો પૂરો પાડશે

જ્યાંસુધી હું જાણું છું ત્યાંસુધી આપણી ભાષાઓમાં આ જાતનો નિબંધ આ પહેલો જ છે દરેક પ્રાંત, સંપ્રદાય અને ધર્મ, દરેક વર્ણ અને જાતિ આ પ્રમાણે પોતપોતાને ઉપલબ્ધ એવી ઐતિહાસિક માહિતી એકત્ર કરી આવા નિબંધો લખી કાઢે તો સંતતિશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર અને વંશશાસ્ત્ર દરેકને એ ઉપયોગી નીવડશે

આપણે ત્યાં કામશાસ્ત્ર ઉપર કેટલાક સૂત્રો અને ગ્રંથો છે વૈદક ગ્રંથોમાં આ વિષયનો ઉલ્લેખ આવે છે સ્મૃતિઓમાં અને પુરાણોમાં પણ અનેક ઠેકાણે આ વિષયની ચર્ચા અને ઇતિહાસ જોવાને મળે છે કેમકે મનુષ્યજાતિને સર્વકાળે આ વિષય રોચક તેમ જ મહત્ત્વનો છે પાશ્ચાત્ય લોકો સ્વભાવે શોધક હોવાથી એમણે હિંદુસ્તાન વિષે આવી માહિતી ઘણી ભેગી કરી છે પ્રથમ તો હિંદુસ્તાનના લોકો વિલાસી હોવાને કારણે નિર્વીર્ય છે એ સિદ્ધ કરવા ખાતર અને હવે પાશ્ચાત્ય પ્રજા પોતે જ વિનાસમાં વધવાથી વિનાસના કયા કયા પ્રકારો ભારતવાસીઓએ શોધ્યા હતા એ જાણવા ખાતર પણ આપણો ઇતિહાસ તેઓ શોધે છે આપણો ઉદ્દેશ એથી નિરાળો છે આપણી પ્રજા સત્ત્વશાળી, પરાક્રમી અને પુરુષાર્થી કેમ થઈ શકે એની શોધ કરવા ખાતર તેમજ મોક્ષ અને બ્રહ્મચર્યનો સંબંધ સમજીએ એ કારણે પણ આપણે કામગીરામાં કરવાની છે અત્યારસુધીના લખાણોમાં બ્રહ્મચર્યની બાબતમાં જે કાંઈ લખાયું છે તેમાં કેવળ ઉત્સાહ-પ્રેરિત અતિશયોક્તિ કેટલી છે અને કેટલી વાતો અનુભવસિદ્ધ છે એ તપાસવા માટે પણ નિરાગ્રહીવૃત્તિથી આપણે આજ સુધીનો ઇતિહાસ તપાસવો જોઈએ

આ નિબંધ આવી શોધખોળની શરૂઆત તરીકે જરૂર ગણાશે. આમાં આપેલી કેટલીક વસ્તુઓ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જ વિચાર કરવા માટે છે તેથી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અપરિપક્વ બુદ્ધિવાળા કલાપ્રધાન યુવાન અને યુવતીઓ માટે આ નથી છતાં આ નિબંધમાંથી થોડોક ભાગ એવી અનિચ્છાને કારણે પ્રસિદ્ધ ન કરવાનું ઉચિત ધાર્યું કે ધર્મવ્યવસ્થાપકો કોઈ કે જે જોતા નથી જ કરતા એવું નથી સદ્‌બુદ્ધિથી શ્રેયનો માર્ગ બતાવવા જતા કોઈક વખતે અશ્રેયને રસ્તે લોકોને દોરવાની ભૂલ પણ એમને હાથે થઈ જાય છે. ધર્મવ્યવસ્થાપકોના લખાણો લોકોમાં રહેલી અંધશ્રદ્ધાને કારણે પ્રજાહૃદય ઉપર જે સામ્રાજ્ય ભોગવે છે તેનો વિચાર કરીને પણ અમુક ભાગ પ્રસિદ્ધ ન કરવાનું નક્કી કર્યું પડે છે. ઐતિહાસિક માહિતી એ પ્રજાના હકની વસ્તુ છે. એનું પ્રસિદ્ધીકરણ અટકાવવાનું કાળજીપાડું કરનાર તમે કોણ? એમ કેટલાક વાંચકો જરૂર પૂછશે. એનો જવાબ એટલો જ કે મૂળ હકીકત જ્યાં નોંધેલી છે તેનો તો નાશ નથી કર્યો. પ્રખર જિજ્ઞાસાવાળા સુખેથી તે મેળવવાનો પુરુષાર્થ કરી શકે છે. પોતાની મહેનતનો કેટલો ભાગ પ્રજા આગળ મૂકવો એ નક્કી કરવાનો વિવેક મહેનત કરનારાઓના હાથમાં રહે એ જ યોગ્ય છે.

(૨)

જૈનધર્મ મોક્ષધર્મ હોવાથી એમાં ખરું જોતાં વિવાહવ્યવસ્થાને સ્થાન જ નથી. જે પાંચ મહાવ્રતો દ્વારા મોક્ષની સાધના કરવાની હોય છે તેમાં બ્રહ્મચર્ય મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. ભગવાન પાર્શ્વનાથના જમાનામાં બ્રહ્મચર્યમીમાંસા બહુ વિસ્તારપૂર્વક કરી નહોતી. અપરિગ્રહમાં જ બ્રહ્મચર્યનો સમાવેશ થતો હતો. પણ જેમ જમાનો પડતો ગયો તેમ એની વિશેષ મીમાંસા કરવી પડી. ધર્મ ગમે તેટલો ઊંચો હોય તોયે જો સમાજ પડેલો હોય તો ધર્મે

નીચે નમીને પડેલાઓને ઊંચકવાના હોય છે એ સ્થિતિનો અનુભવ જૈનધર્મમાં પૂરેપૂરો થાય છે એકકોટ ટેમણે ધમ વ્યવસ્થાપી। સાવ પડી ગયેલાઓને ઊંચકવાના શુભ હેતુથી ધર્મને એટલો બધા નીચો નમાવ્‌ કે કે ધર્મ પોતે જ લપસી જવા ની બીક રહે છે માંગ્વાળના પ્રયત્નોમા મુશ્કેલીઓ તો હમેશા રહેવાની જ

માણસ પોતાની શક્તિ જોઈને ચડવાનો સંકલ્પ કરે અને ચડતા નીચે લપસી ન જાય એટલા માટે વ્રતોના પગથિયા બાંધી રાખના એ આવશ્યક છે અને યોગ્ય છે પણ સમાજે સામાન્ય માણસને માટે જે નીચલું પગથિયુ નક્કી કર્યું હોય એના કરતાયે નીચે ઉતરીને માણસ ત્યા પગથિયા બાધે અને પછી સમાધાન માને કે હું મારા પગથિયેથી નીચે લપસ્યો નથી તો એમા લપસ્યાનુ પાપ ભલે ન હોય પણ શરૂઆતનું પગથિયુ જ પતિત દશામા છે એટલુ તો સ્વીકાર્યે જ છૂટકો વ્રત અને અતિચારના પ્રકરણો આ દૃષ્ટિ ધ્યાનમા રાખીને જ વાચવા જોઈએ ' જીવન સિદ્ધિ " મા ટૉલ્સ્ટૉયે પણ આ જ રીતે છેક નીચેથી પગથિયાની શરૂઆત કરી છે, સામાજિક આ દૃષ્ટિથી પણ જેઓ નીચે પડેલા છે એમને માટે આમા ઠીકઠી આશ્વાસન મળે છે, પણ એ રસ્તે માણસ અલ્પમ તોષી થવાની બીક હમેશા રહ્યા કરે છે, વ્રતોની મીમાસા સાથે એમ પણ કહેવાની આવશ્યકતા હતી કે હીનકોટીનુ વ્રત સિદ્ધ થાય એટલે માણસે આમા મ ધ્યકોટીનુ વ્રત લેવુ જ જોઈએ, એ સિદ્ધ થયુ એટલે ઉચ્ચકોટીનુ વ્રત લે આમ કરતા અંતે સર્વોચ્ચકોટીનુ વ્રત જ્યારે સિદ્ધ થાય ત્યારે જ માણસે સંતોષ વળવો જોઈએ વ્રત કે નિયમ એ પંગુ પાડુ ખસે નહિ એને માટે એના જેવા છે કહો પંગુને આગળ જતા પણ અટકાવે તો તે પાપરૂપ છે

પ્રવચનના આ આખા વિવરણમા સ્ત્રી અને પુરુષનો દરજ્જો સમાન નથી એ તરફ ધ્યાન ખેચાયા વગર રહેતું નથી વ્રતના

આ નિબંધ આવી શોધખોળની શરૂઆત તરીકે જરૂર ગણી શકાય આમા આપેલી કેટલીક વસ્તુઓ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જ વિચાર કરવા માટ છે તેથી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અપરિપકવ બુદ્ધિવાળા કલ્પનાપ્રધાન યુવાન અને યુવતીઓ માટે આ નથી છતા આ નિબંધમાથી થોડો ભાગ એવી અભિરુચનાને કારણે પ્રસિદ્ધ ન કરવાનુ ઉચિત ધાર્યું છે ધર્મવ્યવસ્થાપકો કોઈ ખરાબ હેતુએ ખોટુ નથી જ કરતા એવુ નથી મન્દબુદ્ધિથી શ્રેયનો માર્ગ બતાવવા જતાં કેટલીક વખતે અવળને રસ્તે લોકોને દોરવાની ભૂલ પણ એમને હાથે થઈ જાય છે ધર્મવ્યવસ્થાપકોના લખાણો લોકોમા રહેલી અંધશ્રદ્ધાને કારણે પ્રજાહૃદય ઉપર જે સામ્રાજ્ય ભોગવે છે તેનો વિચાર કરીને પણ અમુક ભાગ પ્રસિદ્ધ ન કરવાનુ નક્કી કરવુ પડે છે ઐતિહાસિક માહિતી એ પ્રજાના હકની વસ્તુ છે એનુ પ્રસિદ્ધીકરણ અટકાવવાનુ કાળાપાપ કરનાર તમે કોણ? એમ કેટલાક વાચકો જરૂર પૂછશે એનો જવાબ એટલો જ કે મૂળ હકીકત જ્યા નોંધેલી છે તેનો તો નાશ નથી કર્યો પ્રખર જિજ્ઞાસાવાળા સુખેથી તે મેળવવાનો પુરુષાર્થ કરી શકે છે પોતાની મહેનતનો કેટલો ભાગ પ્રજા આગળ મૂકવો એ નક્કી કરવાનો વિવેક મહેનત કરનારાઓના હાથમા રહે એ જ યોગ્ય છે

(૭)

જૈનધર્મ મોક્ષધર્મ હોવાથી એમા ખરુ જોતાં વિવાહવ્યવસ્થાને સ્થાન જ નથી જે પાચ મહાવ્રતો દ્વારા મોક્ષની સાધના કરવાની હોય છે તેમા બ્રહ્મચર્ય મહત્ત્વનુ સ્થાન ભોગવે છે ભગવાન પાર્શ્વનાથના જમાનામા બ્રહ્મચર્યમીમાંસા બહુ વિસ્તારપૂર્વક કરેલી નહોતી અપરિગ્રહમાં જ બ્રહ્મચર્યનો સમાવેશ થતો હતો પણ જેમ જમાનો પલટ્યો તેમ એની વિશેષ મીમાંસા કરવી પડી ધર્મ ગમે તેટલો ઊંચો હોય તોયે જો સમાજ પડેલા હોય તો ધર્મ

નીચે નમીને પડેલાઓને ઊંચકવાના હોય છે એ સ્થિતિનો અનુભવ જૈનધર્મમાં પૂરેપૂરો થાય છે. એકએક ઠેકાણે વ્રતવ્યવસ્થાપકો માન પડી ગયેલાઓને ઊંચકવાના શુભ હેતુથી ધર્મને એટલો બધો નીચો નમાવે છે કે ધર્મ પોતે જ લપસી જવાની બીક રહે છે. આ કાળના પ્રયત્નોમાં મુશ્કેલીઓ તો હમેશાં રહેવાની જ.

આત્મા પોતાની શક્તિ જોઈને ચડવાનો સંકલ્પ કરે અને ચડતાં નીચે લપસી ન જાય એટલા માટે વ્રતોનાં પગથિયાં બાંધી રાખવાં એ આવશ્યક છે અને યોગ્ય છે. પણ સમાજે સામાન્ય માણસને માટે જે નીચલું પગથિયું નક્કી કર્યું હોય એના કરતાંયે નીચે ઉતરી માણસ ત્યાં પગથિયાં બાંધે અને પછી સમાધાન માને કે હું મારા પગથિયેથી નીચે લપસ્યો નથી તો એમાં લપસ્યાનું પાપ ભલે ન હોય પણ શરૂઆતનું પગથિયું જ પતિત દશામાં છે એટલું તો સ્વીકાર્યે જ છૂટકો. વ્રત અને અતિચારનાં પ્રકરણો આ દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખીને જ વાંચવાં જોઈએ. "જીવનસિદ્ધિ"માં ટૉલ્સ્ટૉયે પણ આ જ રીતે છેક નીચેથી પગથિયાંની શરૂઆત કરી છે. સામાજિક આદર્શથી પણ જેઓ નીચે પડેલા છે એમને માટે આમાં ઠીક ઠીક આશ્વાસન મળે છે, પણ એ જ કારણે માણસ અસંતોષી થવાની બીક હમેશાં રહ્યા કરે છે. વ્રતોની મીમાંસા સાથે એમ પણ કહેવાની આવશ્યકતા હતી કે હીનકોટીનું વ્રત સિદ્ધ થાય એટલે માણસે સામાન્યકોટીનું વ્રત લેવું જ જોઈએ, એ સિદ્ધ થયું એટલે ઉચ્ચકોટીનું વ્રત ને અભ્યાસ કરતાં અંતે સર્વોચ્ચકોટીનું વ્રત જ્યારે સિદ્ધ થાય ત્યારે જ માણસે નિરાંત વાળવી જોઈએ. વ્રત કે નિયમ એ પૈ, પાછું ખસે નહિ એને માટે ખીલા ઠોકવા જેવાં છે. પણ ઉત્થાન આગળ જતાં પણ અટકાવે તો તે પાપરૂપ છે.

બ્રહ્મચર્યના આ વ્યાખ્યાવિવરણમાં સ્ત્રી અને પુરુષો દરજ્જે સમાન નથી એ તરફ ધ્યાન ખેંચાયા વગર રહેતું નથી. વ્રતના

અનિચાર વિ૰ નિયમ૰ કરતા સ્ત્રીઓને માટેના નિયમો જુદા છે પુરુષોને માટે જુ૰ છે, સ્ત્રીઓને છૂટો ઓછી છે, પુરુષોને વધારે છે પણ એ જ બતાવે છે કે પોતાને સંયમવાની સંકલ્પશક્તિ પુરુષો કરતા સ્ત્રીઓમાં સ્વાભાવિક રીતે વધાર હોય છે છતા આખા વ્યવસ્થામા સ્ત્રીઓને દરજ્જે ઊતરતી જ ગણાયો છે. 'સ્ત્રીઓને માટે મોક્ષ નથી' જેવો જો જૈનધર્મમા સિદ્ધાંત હોત તો સવાલ જુદો હતો પણ સ્ત્રીઓ મોક્ષ મેળવી શકે છે, સ્ત્રીઓ બધા વ્રતોનું પાલન કરી શકે છે, એટલુંજ નહિ પણ કરાવી પણ શકે છે એના નમૂનાઓ જૈન સાહિત્યમાં છે એક સ્ત્રી તો તીર્થંકરમાં સ્થાન પામી મલ્લિનાથનામે પ્રસિદ્ધ છે સ્ત્રીઓને કેળવણી ઓછી, મોકળાશ ઓછી, એમની આગળ ભાગ્યેજ રજુ થાય છે એવી સ્થિતિમાં સ્ત્રીઓ સર્વોચ્ચ આદર્શ સુધી ન ચડત તો તેમાં આશ્ચર્ય ન જણાત પણ અહીં તો પોતે સંયમ પાળવામા સમર્થ એટલું જ નહિ પણ વિષયલોલુપ એવા પુરુષોને પણ ધિક્કારી, સમજાવી એમને બ્રહ્મચર્યનું મહત્ત્વ સમજાવે છે

છેલ્લી કોટીએ પહોંચેલું દર્શનશાસ્ત્ર અદ્વૈતવાદની ગમે તેટલી વાતો કરે તોયે શરીર અને આત્મા, જડ અને ચેતન એ ભેદ વ્યવહારમા સ્પષ્ટ છે આ બન્ને વસ્તુઓ પરસ્પર વિભિન્ન છે, એમના ગુણધર્મો જ જુદા છે છતા એ બેનો સંયોગ થવાથી જ આપણે સંસારી થયા છીએ આમાં શરીરને જ આત્મા માનવાની ભૂલ આપણે આજે જન્માંરો કરતા આવ્યા છીએ આત્મા શરીરના કે ખાનામાં ગ૰૰રો છે કે ખાનાને જ પોતાનું ઘર અથવા પોતાનું જ સ્વરૂપ માનીને બેઠો છે અને એ ભ્રમણાને લીધે અનંત દુઃખોનો અધિકારી થઈ જાય છે આત્માને માટે આ શરીરની ગુલામગીરી એ ખરેખર ભારે આપત્તિ છે દેહથી તદ્દન ભિન્ન હોવા છતાં 'આત્મા તે હું એ જ પોતે છે' એવી ભ્રમણા આત્માએ સ્વી-

કારી છે એમાંથી જ આત્માના બધા દુઃખોની શરૂઆત છે આત્મા આ શરીર મારફતે શરીરના ભોગો ભોગવે છે અને તેટલે દરજ્જે મલિન થાય છે એ અનુભવની વાત છે તેથી જ આત્મા કેવો છે અને અનાત્મા કેવો છે એનો વિવેક અથવા ભેદ બરાબર જાણવો એ મોક્ષનું પ્રથમ પગથિયું છે અનાત્માને ઓળખીને એને દૂર કર્યા પછી જ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે તમામ જાતનો સંયમ એ એની સાધના છે માણસ જેમ જેમ સંયમ વધારતો જાય તેમ તેમ અનાત્મા સાથેનો એનો સંબંધ ઓછો થતો જાય છે અને તે પ્રમાણમાં આત્માનું દર્શન પણ વધારેને વધારે શુદ્ધ થતું જાય છે આત્મા શરીરમાં સપડાયો છે એને શરીર માગે તે બધા ભોગોને ભ્રમથી કે લાચારીથી આત્મા પોતાની સંમતિ આપી દે છે એ સંમતિ એણે પાછી ખેંચી લીધી એટલે એ મુક્ત થયો સંયમથી જ એ થઈ શકે છે અને બ્રહ્મચર્ય એ એ સંયમનું વધારેમાં વધારે અસરકારક સાધન છે

જૈનધર્મ મોક્ષધર્મ હોઈ અનાત્મા સામેનું દ્વંદ્વ અને પૌરુષપ્રાણ આ યુદ્ધ એ જ એને મન એકમાત્ર પરમ પુરુષાર્થ છે એ સાધના માટે સાધકોએ કેટલી કેટલી સાધનાઓ અજમાવી છે, કયા કયા કોઠા માર્યા છે કયા કયા નાખ્યા છે એ આપવું એ આ વિવેચનનો ઉદ્દેશ છે

શરીર અને આત્માનો આત્યંતિક વિરોધ જેઓ માનતા નથી તેઓ ભુક્તિ અને મુક્તિનો સમન્વય શક્ય છે એમ સમજે છે તેઓ વિવાહ કે વિષયસેવન એ માણસની નબળાઈને ગણત માન છે એમ નથી કહેતા પણ જૈનધર્મની માન્યતા ઉપર પ્રમાણે હોઈ એને મન વિવાહ કે વિષયસેવન એ કેવળ ચોખ્ખી માંડવાળ જ છે

સર્વસ્પર્શી સંપૂર્ણ સંયમ જે જૈનોની સાધના છે, એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે આવા ધર્મમાં સ્ત્રી પુરુષનો મેળ ન જ ન

શકે અને કે પુરુષ દરેક જીવ મોક્ષનો અધિકારી છે એના આમ પામના વાતાવરણને લીધે અને વ્યવહારમાં સ્ત્રીની પરિસ્થિતિને લીધે સ્ત્રી માટે જુદો વિચાર જૈનશાસ્ત્રોમાં પણ દાખલ થયો ... નાથ જેવા સ્ત્રીતીર્થંકરનો દાખલો મોજુદ હોવાથી સ્ત્રી માટે ... નો ... કોઈ મધ ... કરી શક્યું હતાં સ્ત્રી પુરુષની સાધનામાં ... ... છે ... પુરુષ વધારે સ્વતંત્ર તેથી એ ... તર્કવૃત્તિ ... વધારે અને તેથી જ એની સાધનામાં વિકૃતિ પણ વધારે આવી ... શાસ્ત્રો પુરુષોએ લખેલા હોવાથી એ સ્ત્રીને ... તરીકે જોવાની ટેવ પડેલી હોવાથી સ્ત્રીઓ માટેની સાધના ... વિસ્તાર ... નથી ...

સાધના ... શાસ્ત્ર હમેશ અટપટું રહેતું છે સાધના એટલે મન કેળવવાનું કે મારવાનું શાસ્ત્ર મના મારય નિ ... એ ઉપદેશ ... પ્રાચીન છે ... दन्तैर्दन्तान् हि निष्पिष्य ... મન એ ... સુધી મન ... વાનો ઉપદેશ થયેલો છે ... વિચાર કરતી વખતે જે નિશ્ચય થાય છે તે કાયમને માટે ... મન ... થી ... છે તેને ટકાવવા માટે ... અને ... સાધન ... છે ... ... એ ... સાધન ... સર્વ ... ... આત્તિક ... ઉપાય ... એની ... ... Desires Suppress ... breed ...

... આ ... નિ ... આપવાનો ... ને ... વિચારવિવાદ કે

વિધુરવિવાહ નિંદ્ય જ ગણાય પણ પુરુષે પોતાને માટે છૂટ રાખેલી હોવાથી વિધુરવિવાહની તરફ ઘૃણા ન થઈ વિધવા-વિવાહ એટલો જ નિંદ્ય ગણાયો પણ સ્ત્રીપુરુષે પોતે જ વિધવા વિવાહ કરતો હોવાથી જૈનશાસ્ત્રોમા એ અતિચાર સામે ઘણા ઉત્પન્ન ન થઈ એનો અર્થ એ થયો કે વિવાહનુ વ્રત સ્ત્રી પુરુષ બેમાથી એક મરી જાય તો એની મેળે મટી જાય છે અને નવા વિવાહની છૂટ શરૂ થાય છે વિવાહવ્રત સામા પક્ષના એક હક તરીકે જોતા એ-ના મરણથી એનો સ્વાભાવિક રીતે અન્ત આવે છે પણ ભોગની મર્યાદા તરીકે જોતા એ વિવાહસબધ મારફતે જેટલો વિષય શક્ય હોય તેટલો જ વિહિત હોવાથી પુનર્વિવાહ અતિચારમા જ ખપે છે

શાસ્ત્રકારોએ અતિચારનો અનેક પ્રકારે વિસ્તાર કર્યો છે અનુભવે આ પ્રકારો વધારી તેમજ ઘટાડી શકાય છે સયમ જો પરાણે પાળવામા આવે તો કામજન્ય માનસિક તેમજ શારીરિક રોગો થવાના અથવા માણસ વિકૃતિને પોષી અતિચાર અને અનાચારમા પડવાનો કોઈ પણ પ્રતિજ્ઞાને લગતા ચાર દૂષણો બતાવ્યા છે અને વ્યવહારની દૃષ્ટિએ એ દૂષણોનુ ઘાતકપણુ ઓછુવત્તુ બતાવવામા આવ્યુ છે

ગૃહસ્થાશ્રમી તરફથી સ્વદારસતોષ પણ વ્રતમા પાચ પ્રકારે દોષ થવાનો સભવ શાસ્ત્રકારોએ નોંધ્યો છે એવા અતિચારો અને અનાચારોમાથી બચવા સારુ શાસ્ત્રકારોએ નવગુપ્તિ (રક્ષણ ના ઉપાય) અથવા દશ સમાધિસ્થાનો સૂચવ્યા છે અનુભવે આ સમાધિસ્થાનો વધારી કે ઘટાડી શકાય ગાધીજીએ 'નીતિ-નાશને માર્ગે " એ પોતાના ગ્રથમા આવા સમાધિસ્થાનો જુદી રીતે આપ્યા છે પણ એનો ઉદ્દેશ તો એક જ છે—કે બ્રહ્મચર્ય વ્રત સુલભ થાય એ બધામા મેળ જ લગભગ દેખાય છે બ્રહ્મચર્યનો

ઘાત થાય એવી સ્થિતિમાં ન રહેવું અને જેથી માનસિક અધઃપાતની શરૂઆત થાય છે એવા પ્રસંગો પ્રથમથી જ ચેતીને ચાલવું. શરીર જ્યાંસુધી પાપમાં પડ્યું નથી ત્યાંસુધી આપણે સુરક્ષિત છીએ એમ માનવાની ભૂલ સામાન્ય માણસ કરે છે પણ મન પડ્યું ત્યાં શરીર ન પડવાની ખાત્રી કોણ આપે? જે એકવાર આત્મવંચના કરતાં ટેવાયો તે દુનિયાને ઠગતાં અચકાય એમ માનવાનું કારણ નથી. તેથી મૂળમાં જ સાચવવું એ ઉત્તમ.

વિકૃતિમાંથી બચવું હોય તો માણસે પ્રથમ જ પોતાની શક્તિ અશક્તિનો વિચાર કરી મક્કમ શક્તિ કરતાં જરાક જ તાણ પડે એવું વ્રત લેવું. જેમાં તાણ નથી એવું વ્રત લેવાય જ નહિ.

માણસ ૧૩ સ્ત્રીને પરણવાનો હોય અને ૧૪ સ્ત્રીને ન પરણવાનું વ્રત લે એમાં સંયમ નથી એમ નથી પણ એમાં બહાદુરી અને પ્રગતિ ન મળે. માણસે સામાન્ય કોટીના સર્વમ-કજ સંયમ કરતાં થોડુંક વધારે ચડવાની તૈયારી કરીને સંયમનું વ્રત લેવું જોઈએ એમ સામાજિક દૃષ્ટિએ કહી શકાય. વ્યક્તિગત દૃષ્ટિએ તો માણસ જ્યાં હોય ત્યાંથી જ એ વ્રત શરૂ કરે એ જ સ્વાભાવિક છે. દશ ઉપાસકોમાંનો ગમે તે ઉપાસક આનંદ નિત્ય તૃપ્તિ ધ્યાનમાં રાખીને જ ચડતા વ્રતો લે છે. વિકારના કારણ સાથે સંસર્ગત્યાગ એટલે તત્ત્યાગ, સમાનઆસનત્યાગ, અંગનિરીક્ષણત્યાગ, ઉન્માદનો ત્યાગ, વિષયસેવનના સ્મરણનો ત્યાગ, પૌષ્ટિક આહારનો ત્યાગ, અતિઆહારનો ત્યાગ, શૃંગારનો ત્યાગ અને વિકથાનો ત્યાગ. એ દશ ત્યાગોથી વ્રતો સાધારણ રીતે સુરક્ષિત રહે. કેમ કે સમાધિસ્થાનો વધારે પડતા દેખાય તો માણસ એમાં પ્રથમથી વિચારપૂર્વક ફેરફાર કરી શકે છે. માણસ જેમ આન્તરિક નિશ્ચયપૂર્વક વ્રતોનું પાલન કરે છે તેમ જ આ વ્રતોની વ્યાખ્યાઓમાં કોની શક્તિઓની નોંધ અને સમાજના શક્તિ ... રક્ષણની ... આ ... વનપાસામાં દૃષ્ટિ મેળવી

શકે છે બ્રહ્મનિયમન સાથે એની અસંખ્ય વસ્તુઓ આવી જાય છે કે જેનો અમલ કરતા નવી નવી સુઝણીઓ ઉત્પન થાય છે પ્રાયશ્ચિત્ત લેવુ એ એક વસ્તુ છે અને પરાણે પ્રાયશ્ચિત્ત આપવુ એ બીજી વસ્તુ છે

કામાચારમા હિંસા છે એ વસ્તુ જૈનશાસ્ત્રોમા જે રીતે સમજાવી છે તે કરતાં વિશેષ વ્યાપક અર્થમા પણ એ વાત સાચી છે

વિષયસેવન વખતે માણસો પોતાના ચૈતન્ય સ્વરૂપને જડ-રૂપ બનાવે છે એ એક મહાન આત્મહત્યા તો છે જ પણ એની સાથે જે સંતાનોત્પત્તિ છે તેમા પણ મરવા માટે જ જીવોનો જન્મ આપવામા હિંસા રહેલી છે ગાઈને જન્મ આપવો અને મરણ આપવુ એમા તત્ત્વત ભેદ નથી જ

હિંસા કરતી વખતે મરનાર તેમજ મારનાર—દ્રોહ કરનાર અને જેનો દ્રોહ થાય છે તે બન્ને પોતાનુ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છોડી જડરૂપ ધારણ કરે છે આ બેમાંની એક જો ચૈતન્યસ્વરૂપ છોડવાની ના પાડે અને અહિંસાની ભૂમિકા પર સ્થિર રહે તો એ હિંસા અટકે છે અને સામાપક્ષમા જડ ગુણોનો પરાજય થઈ ચૈતન્યનો ઉદય થવા માંડે છે તેથી જેમ સત્યાગ્રહ એ અહિંસાનુ જાગતુ સ્વરૂપ છે તેમ બ્રહ્મચર્ય પણ અહિંસાનું જાગતું સ્વરૂપ છે

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

જૈનદૃષ્ટિનું સ્પષ્ટીકરણ

બ્રહ્મચર્યને લગતી ટૂંક બાબતો ઉપર જૈનદૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તે પહેલાં 'જૈનદૃષ્ટિ એટલે શું' તે જાણી લેવું જરૂરનું છે એથી જૈનધર્મના વલણની મૂળ દિશા સમજવાની સરળતા થશે

માત્ર તત્ત્વજ્ઞાન કે માત્ર આચારમાં જૈનદૃષ્ટિ પૂર્ણ થતી નથી એ તત્ત્વજ્ઞાન અને આચાર ઉભયની મર્યાદા સ્વીકારે છે કોઈપણ વસ્તુને (પછી તે જડ હોય કે ચેતન) તેની બધી બાજુથી તપાસી તે બાજૂઓનો વાસ્તવિક સમન્વય કરવો એ અનેકાંતવાદ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો મૂળ પાયો છે અને રાગદ્વેષના નાના મોટા દરેક પ્રસંગોથી અલિપ્ત રહેવારૂપ નિવૃત્તિ એ સમગ્ર જૈન આચારનો મૂળ પાયો છે અનેકાન્તવાદનું કેન્દ્ર મધ્યસ્થતામાં છે અને નિવૃત્તિ પણ મધ્યસ્થતામાંથી જ જન્મે છે તેથી અનેકાન્તવાદ અને નિવૃત્તિ એ બન્ને એક બીજાના પૂરક અને પોષક છે એ બન્ને તત્ત્વ જેટલે અંશે સમજાય અને જીવનમાં ઊતરે તેટલે અંશે જૈનધર્મનું જ્ઞાન અને પાલન થયું કહેવાય.

જૈનધર્મનું વલણ નિવૃત્તિ તરફ છે. નિવૃત્તિ એટલે પ્રવૃત્તિની વિરોધી બીજી બાજુ. પ્રવૃત્તિનો અર્થ સંસારી પ્રસંગોમાં ઝંપલાવવું. જીવનમાં ગૃહસ્થાશ્રમ એ એવા પ્રસંગોનું મૂળ છે. તેથી જે ધર્મમાં ગૃહસ્થાશ્રમનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે તે પ્રવૃત્તિધર્મ અને જે ધર્મમાં ગૃહસ્થાશ્રમનું નહિ પણ માત્ર ત્યાગનું વિધાન છે તે નિવૃત્તિધર્મ. જૈન એ નિવૃત્તિધર્મ હોવા છતાં તેના પાલન કરનારાઓમાં જે ગૃહસ્થાશ્રમો વિગેરે દેખાય છે તે નિવૃત્તિની અપૂર્ણતાને લીધે. સર્વાંગે નિવૃત્તિ મેળવવા અસમર્થ વ્યક્તિઓ જેટલે જેટલે અંશમાં નિવૃત્તિ સેવે તેટતેટલા અંશોમાં તેઓ જૈન છે. જે અંશોમાં નિવૃત્તિ સેવી ન શકે તે અંશોમાં પોતાની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે વિવેકદૃષ્ટિથી તેઓ પ્રવૃત્તિ મેળવી લે. પણ એ પ્રવૃત્તિનું વિધાન જૈન શાસ્ત્ર નથી કરતું. તેનું વિધાન તો માત્ર નિવૃત્તિનું છે. તેથી જૈન ધર્મને વિધાનની દૃષ્ટિએ એકાશ્રમી કહી શકાય. તે એકાશ્રમ એટલે બ્રહ્મચર્ય અને સંન્યાસ આશ્રમના એકીકરણરૂપ ત્યાગનો આશ્રમ.

આ જ કારણથી જૈનાચારના પ્રાણભૂત ગણાતા અહિંસાદિ પાંચ મહાવ્રતો વિરમણ (નિવૃત્તિ) રૂપ છે. ગૃહસ્થના અણુવ્રતો પણ વિરમણરૂપ છે. ફેર એટલો કે એકમાં સર્વાંશે નિવૃત્તિ છે અને બીજામાં અલ્પાંશે નિવૃત્તિ છે. તે નિવૃત્તિનું મુખ્ય કેન્દ્ર અહિંસા છે. જેમાંથી બાકીના બીજા બધા મહાવ્રતો આવી જાય. હિંસા એ પ્રાણઘાતરૂપ અર્થ કરતાં જૈનશાસ્ત્રમાં તેનો અર્થ ઘણો જ સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક છે. બીજો કોઈ જીવ દુભાય કે નહિ પણ મલિન વૃત્તિમાત્રથી

પોતાના આત્માની શુદ્ધતા હણાય તો તે પણ હિંસા આવી હિંસામાં દરેક જાતની સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ પાપપ્રવૃત્તિ આવી જાય છે અસત્ય ભાષણ, અદત્તાદાન (ચૌર્ય), અબ્રહ્મ (મૈથુન અથવા કામાચાર) કે પરિગ્રહ એ બધાની પાછળ કાંતો અજ્ઞાન અને કાંતો લોભ, ક્રોધ કુતૂહલ કે ભયાદિ મલિન વૃત્તિઓ પ્રેરક હોય છે જ તેથી અસત્યાદિ બધી પ્રવૃત્તિઓ હિંસાત્મક જ છે એવી હિંસાથી નિવૃત્ત થવું એ જ અહિંસાનું પાલન અને તેના પાલનમાં સહેજે બીજા બધા નિવૃત્તિગામી ધર્મો આવી જાય છે જૈનધર્મ પ્રમાણે બાકીના બધા વિધિનિષેધો એ ઉક્ત અહિંસાના માત્ર પોષક અંગો જ છે

ચેતના અને પુરુષાર્થ એ આત્માના મુખ્ય બળો છે તે બળોનો દુરુપયોગ અટકાવવામાં આવે તો જ તેમનો સદુપયોગની દિશામાં વાળી શકાય આ કારણથી જૈનધર્મ પ્રથમ તો દોષવિરમણ (નિષિદ્ધત્યાગ)રૂપ શીલનું વિધાન કરે છે પણ ચેતના અને પુરુષાર્થ એવા નથી કે તે માત્ર અમુક દિશામાં ન જવારૂપ નિવૃત્તિમાત્રથી નિષ્ક્રિય થઈ પડ્યા રહે તે તો પોતાના વિકાસની ભૂખ ભાંગવા ગતિની દિશા શોધ્યા જ કરે છે આ કારણથી જૈનધર્મે નિવૃત્તિની સાથે જ શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ (વિહિતઆચરણરૂપ ચારિત્ર)ના વિધાનો પણ ગોઠવ્યા છે તેણે કહ્યું છે કે મલિન વૃત્તિથી આત્માનો ઘાત ન થવા દેવો અને તેના રક્ષણમાં જ (સ્વરક્ષામાં જ) બુદ્ધિ અને પુરુષાર્થનો ઉપયોગ કરવો પ્રવૃત્તિના એ વિધાનમાંથી જ સત્ય ભાષણ, બ્રહ્મચર્ય, સંતોષ આદિ વિધિમાર્ગો જન્મે છે આ બધા વિવેચન ઉપરથી એ જણાશે કે જૈનદૃષ્ટિ પ્રમાણે કામાચારથી નિવૃત્તિ મેળવવી એ અહિંસાના માર્ગ ક

અશુભ એ અને તે અશુભનું પ્રવર્તન સમાજ જ તેમાંથી પ્રકૃતિને [illegible] નીકળી આવે છે [illegible] ની નિવૃત્તિ એ બીજ છે અને બ્રહ્મચર્ય એ તેનું પરિણામ ,

ભગવાન મહાવીરનો ઉદ્દેશ ઉત્કટ કરેલ નિવૃત્તિધર્મનો પ્રચાર છે. તેથી તેમના ઉદ્દેશ મુનિનિર્માણ, સમાજ [illegible] આનન્દ[illegible] ને ધ્યાન [illegible] લોકવ્યવહારની [illegible] ભૂમિકામાંથી જેમ તે અધિકારી પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે નિવૃત્તિ લઈ શકે. તેમજ તે કાળ [illegible] એ એક જ ઉદ્દેશથી ભગવાનના ઉપદેશના વિધિનિષેધો છે, તેથા તેમણે ગૃહસ્થાશ્રમનો કે [illegible] વિધિ નજ દેખ એ સ્વ [illegible] કે [illegible] વિધાન [illegible] તેને [illegible] નિષેધો પણ જના [illegible] નથી જેમ કે વિવાહ કરવો તે અમુક ઉમરે કરવો અને અમુક ઉમરે ન કરવો, સ્વપર પરિણિત [illegible] પરિણિત [illegible] એક પુરુષ એક જ સ્ત્રી કે વધારે પણ [illegible] એક સ્ત્રી પતિ એક જ હોય વધારે હોય, [illegible] વિવાહ કરે કે નહિ અને કરે તો [illegible] અમુક ઉમર સુધી જ કુંવારા રહેવું [illegible] છે અને પછી નહિ તેમજ વિવાહિત સ્થિતિમાં પણ [illegible] સેવનની અમુક મર્યાદા હોવી જોઈએ, "[illegible]" એ વિધાન કે તેના ઉલ્લંઘનમાં પાપ—[illegible]

દરેકનો સરખો અધિકાર નહિ હોવાથી લોકપ્રવૃત્તિના નિયમો સિવાય લોકમર્યાદા અને લોકવ્યવસ્થા ન ચાલે અને ન [illegible] એ વાત દીવા જેવી છતાં તેમાં ભગવાન મહાવીર ન પડ્યા એનું કારણ એ છે કે તેમને મન તદ્દન અપૂર્વ, લોકોત્તર અને આપવા જેવી વસ્તુ ત્યાગ જ હતી ભોગ તો

દરેક લોકો પોતે જ આપી લે છે, અને તેની વ્યવસ્થા ઘડી કાઢે છે આવી વ્યવસ્થાના શાસ્ત્રો તે કાળે પણ હતા અને પાછળથી પણ બન્યા તેવા શાસ્ત્રોને જૈનપરપરા લાૈકિકશાસ્ત્રો કહે છે, અને નિવૃત્તિપ્રધાન જૈનશાસ્ત્રોને લોકોત્તર (આધ્યાત્મિક) શાસ્ત્રો તરીકે વર્ણવે છે જૈનધર્મ અને જૈનશાસ્ત્રોની લોકોત્તરતા પ્રવૃત્તિથી અલગ રહેવામા છે આ કારણથી પ્રાચીન જૈનાગમો આપણને ગૃહસ્થની ભોગમર્યાદાના કશા જ નિયમો પૂરા પાડતા નથી તેથી ઊલટુ જૈનસસ્થા એ મુખ્યપણે ત્યાગીઓની સસ્થા હોવાથી અને તેમા ઓછાવત્તા પ્રમાણમા ત્યાગ લેનાર વ્યક્તિઓનુ મુખ્ય સ્થાન હોવાથી બ્રહ્મચર્યને લગતી પુષ્કળ માહિતી મળી આવે છે આ સ્થળે બ્રહ્મચર્યને લગતા કેટલાક મુદ્દાઓ તારવી તે ઉપર જૈનશાસ્ત્રોના આધારે કાંઈક લખવા ધાર્યું છે તે મુદ્દાઓ આ પ્રમાણે

(૧) બ્રહ્મચર્યની વ્યાખ્યા (૨) બ્રહ્મચર્યના અધિકારી સ્ત્રીપુરુષો (૩) બ્રહ્મચર્યના જુનાપણાનો ઇતિહાસ (૪) બ્રહ્મચર્યનુ ધ્યેય અને તેના ઉપાયો (૫) બ્રહ્મચર્યના સ્વરૂપની વિવિધતા અને તેની વ્યાપ્તિ (૬) બ્રહ્મચર્યના અતિચારો (૭) બ્રહ્મચર્યની નિરપવાદતા (૮) બ્રહ્મચર્યમા એક ખાસ દૃષ્ટિ (૯) બ્રહ્મચર્યમા સાવધ રાખવા માટેની ઉપમાઓ (૧૦) જૈન સૂત્રો અને વિવાહપદ્ધતિ (૧૧) બ્રહ્મચર્યજન્ય સિદ્ધિ અને ચમત્કારો (૧૨) ઉપસહાર અને કાકાસાહેબના પ્રશ્નો

વ્યાખ્યા

જૈનશાસ્ત્રમા બ્રહ્મચર્ય શબ્દની બે વ્યાખ્યાઓ મળે છે પહેલી વ્યાખ્યા બહુ વિશાળ અને સપૂર્ણ છે એ વ્યાખ્યા પ્રમાણે બ્રહ્મચર્ય એટલે જીવનસ્પર્શી સપૂર્ણ સયમ આ સયમમા માત્ર પાપવૃત્તિઓ ઉપર અકુશ મૂકવાનો જ — જૈન પરિભાષામા કહીએ તો આસ્રવનિરોધનો જ — સમાવેશ નથી થતો પણ તેવા સપૂર્ણ સયમમા શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, ક્ષમાદિ સ્વાભાવિક સદ્‌વૃત્તિઓના વિકાસનો સુદ્ધા સમાવેશ થઈ જાય છે તેથી પહેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે બ્રહ્મચર્ય એટલે કામ ક્રોધાદિ દરેક અસદ્‌વૃત્તિને જીવનમા ઉદ્‌ભવતી અટકાવી શ્રદ્ધા ચેતના, નિર્ભયતા આદિ સદ્‌વૃત્તિઓ — ઊર્ધ્વગામી ધર્મો — ને જીવનમા પ્રગટાવી તેમા તન્મય થવુ તે

સાધારણ લોકોમા બ્રહ્મચર્ય શબ્દનો જે અર્થ જાણીતો છે અને જે ઉપર વર્ણવેલ સપૂર્ણ સયમનો માત્ર એક અશ જ છે તે અર્થ બ્રહ્મચર્ય શબ્દની બીજી વ્યાખ્યામા જૈન શાસ્ત્રોએ પણ સ્વીકારેલ છે તે વ્યાખ્યા પ્રમાણે બ્રહ્મચર્ય

હવે મૈથુનવિરમણ અર્થાત્ કામસંગનો — કામાચારનો — અબ્રહ્મનો ત્યાગ આ બીજા અર્થમાં બ્રહ્મચર્ય શબ્દ એટલો બધો પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે કે બ્રહ્મચર્ય અને બ્રહ્મચારી કહેવાથી દરેક જૈન તેમનો અર્થ સામાન્ય રીતે એટલો જ સમજે છે કે મૈથુનસેવનથી દૂર રહેવું તે બ્રહ્મચર્ય અને જીવનના બીજા અંગોમાં ગમે તેવો અસંયમ હોવા છતાં માત્ર કામસંગથી છૂટો રહેનાર હોય તે બ્રહ્મચારી આ બીજો અર્થ જ વ્રત-નિયમો સ્વીકારવામાં ખાસ લેવાય છે અને તેથી જ્યારે કોઈ ગૃહત્યાગ કરી ભિક્ષુ થાય અગર ઘરમાં રહી મર્યાદિત ત્યાગ સ્વીકારે, ત્યારે બ્રહ્મચર્યનો નિયમ અહિંસાના નિયમથી જુદો પાડીને જ લેવામાં આવે છે [2]

અધિકારી અને વિશિષ્ટ સ્ત્રીપુરુષો

(અ) સ્ત્રી કે પુરુષ જાતિનો જરાયે ભેદ રાખ્યા સિવાય બન્નેને એકસરખી રીતે બ્રહ્મચર્ય માટે અધિકારી માનવામાં આવ્યા છે તે માટે ઉમ્મર, દેશ, કાળ વગેરેનો કશો જ પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો નથી આ માટે સ્મૃતિઓમાં જુદો જ મત બતાવેલો છે તેમાં આ જાતના સમાન અધિકારોનો અસ્વીકાર કરેલો છે બ્રહ્મચર્ય માટે જોઈતું આત્મબળ સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને એકસરખી રીતે પ્રગટ કરી શકે છે એ બાબતમાં જૈનશાસ્ત્ર અને બૌદ્ધશાસ્ત્રનો મત એક છે આ જ કારણથી વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યને પાલન કરનારી અનેક સ્ત્રીઓમાંથી સોળ સ્ત્રીઓ મહાસતી તરીકે એકેએક જૈન ઘરમાં જાણીતી છે અને પ્રાતઃકાળમાં આબાલવૃદ્ધ દરેક જૈન કેટલાક વિશિષ્ટ સત્પુરુષોના નામોની સાથે એ મહાસતીઓના[3] નામોનો પણ પાઠ કરે છે, અને તેઓના સ્મરણને પરમમંગળ માને છે

(આ) કેટલાક બ્રહ્મચારીઓ અને બ્રહ્મચારિણીઓ બ્રહ્મચર્ય જીવનમાં શિથિલ થયાના દાખલા[4] છે તેમ તેથીય વધારે આકર્ષક દાખલાઓ બ્રહ્મચર્યમાં અદ્ભુત સ્થિરતા બતાવનાર સ્ત્રીપુરુષોના છે એવાઓમાં માત્ર ત્યાગી વ્યક્તિઓ જ નહિ પણ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેલી વ્યક્તિઓ પણ આવે છે બિંબિસાર શ્રેણિકરાજનો પુત્ર ભિક્ષુ નન્દિષેણ માન કામરાગને વશ થઈ બ્રહ્મચર્યથી ચ્યુત થઈ બાર વર્ષ ફરી ભોગજીવન સ્વીકારે છે

આષાઢભૂતિ નામક મુનિએ પણ તેમ જ કરેલું. આર્દ્રકુમાર નામનો રાજપુત્ર બ્રહ્મચર્યજીવનથી શિથિલ થઈ ચોવીસ વર્ષ સુધી ફરી ગૃહસ્થાશ્રમ તરફ વળે છે અને છેવટે એકવાર ચલિત થયેલા આ ત્રણે મુનિઓ પાછા બેવડા બળથી બ્રહ્મચર્યમાં સ્થિર થાય છે. આથી ઊલટું ભગવાન મહાવીરના પટ્ટધર શિષ્ય શ્રીસુધર્મા ગુરુ પાસેથી વર્તમાન જૈનાગમોને ઝીલનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ શ્રી જંબુ નામક વૈશ્યકુમાર પરણ્યાને દિવસે જ પોતાની આઠ સ્ત્રીઓને, તેઓનું અત્યંત આકર્ષણ છતાં છોડીને તારુણ્યમાં જ સર્વથા બ્રહ્મચર્ય સ્વીકારે છે, અને એ અદ્ભુત અને અખંડ પ્રતિજ્ઞા વડે આઠે નવપરિણીત બાળાઓને પોતાને માર્ગે આવવા પ્રેરે છે. કોશા નામક વેશ્યાના પ્રલોભક હાવભાવો અને રસપૂર્ણ ભોજન છતાં, તેમજ તેને જ ઘેર એકાન્તવાસ છતાં નન્દમન્ત્રી સકડાળના પુત્ર સ્થૂલભદ્રે પોતાના બ્રહ્મચર્યને જરાયે આંચ આવવા દીધી નહિ અને તેને પ્રભાવે એ કોશાને પાછી બ્રહ્મચારિણી બનાવી. જૈનોના પરમપૂજ્ય તીર્થંકરોમાં સ્થાન પામેલ મલ્લિનાથ એ જાતે સ્ત્રી હતા. તેઓએ કુમાર અવસ્થામાં પોતાની ઉપર આસક્ત થઈ પરણવા આવેલા છ રાજકુમારોને માર્મિક ઉપદેશ આપી વિરક્ત બનાવ્યા અને છેવટે બ્રહ્મચર્ય સેવવી પોતાના અનુયાયી બનાવી ગુરુપદ માટે સ્ત્રીજાતિની યોગ્યતા સાબિત કર્યાની વાત જૈનોમાં ખૂબ જાણીતી છે. બાવીસમા તીર્થંકર નેમિનાથે ચોરીમાં દેહ સ્પર્શ પહેલા જ ત્યાગેલી અને પછી સાધ્વી થયેલી રાજકુમારી રાજેમતીએ ગિરનારની ગુફાના એકાન્તમાં પોતાના સૌન્દર્યને જોઈ બ્રહ્મચર્યથી ચલિત

થના સાધુ અને પૂર્વાશ્રમના જેઠ રથનેમિને બ્રહ્મચર્યમા સ્થિર થવા જે માર્મિક ઉપદેશ આપ્યો છે અને તે વડે રથનેમિને પાછા સ્થિર કરી હમેશ માટ સ્ત્રીજાતિ ઉપર મુકાતા ચચળતા અને અબળાત્વના આરોપને દૂર કરી ધીર સાધકોમા જે વિશિષ્ટ નામના મેળવી છે તે સાભળતા અને વાચતા આજે પણ બ્રહ્મચર્યના ઉમેદવારોને અદ્ભુત ધૈર્ય અર્પે છે બ્રહ્મચારિણી શ્રાવિકા થયા પછી કોશા વેશ્યાએ પોતાને ત્યા આવેલા અને ચચળ મનના થયેલા શ્રીસ્થૂલભદ્રના એક ગુરુભાઇને જે શિખામણ આપી સ્થિર કર્યાની વાત[૭] નોધાઈ છે, તે પડતા પુરુષને એક વારે ટેકાનુ કામ આપે તેવી અને સ્ત્રીજાતિનુ ગૌરવ વધારે તેવી છે પણ આ બધાઓમા મોથી ચડે તેવો દાખલો વિજય શેઠ અને વિજયા શેઠાણીનો[૮] છે એ બન્ને દમ્પતી પરણ્યા ત્યારથી જ એકશયનશાયી છતા પોતપોતાની શુક્લ અને કૃષ્ણ પક્ષમા બ્રહ્મચર્ય પાળવાની પ્રથમ લીધેલ જુદીજુદી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે એમા પ્રમત્તતાપૂર્વક આખી જિંદગી અડગ રહ્યા અને હમેશને માટે સ્મરણીય બની ગયા એ દંપતીની દૃતા, પ્રથમ દંપતી અને પાછળથી ભિક્ષુજીવનમા આવેલ બૌદ્ધ ભિક્ષુ મહાકશ્યપ અને ભિક્ષુણી ભદ્રાકપિલાની[૯] અલૌકિક દૃતાને યાદ કરાવે છે આવા અનેક આખ્યાનો જૈનસાહિત્યમા નોધાયેલા છે એમા બ્રહ્મચર્યથી ચલિત થતા પુરુષને સ્ત્રી દ્વારા સ્થિર કરાયાના જેવા ઓજસ્વી દાખલાઓ છે તેવા ઓજસ્વી દાખલાઓ ચલિત થતી સ્ત્રીને પુરુષ દ્વારા સ્થિર કરાયાના નથી, અથવા તદ્દન વિરલ છે

કેટલાક ઋજુ પ્રાજ્ઞ શ્રમણો બહાર ગયેલા ત્યાં એમણે રસ્તા વચ્ચે નટને રમતો જોયો તેનો ખેલ જોઈને તેઓ વિલંબથી પોતાને સ્થાનકે આવ્યા ગુરુએ વિલંબનું કારણ પૂછ્યું તો તેઓએ જે હકીકત હતી તે જણાવી દીધી ગુરુએ કહ્યું કે નટ જોવાનો આપણો આચાર નથી ફરીવાર તે જ શ્રમણો બહાર ગયા તેમણે રસ્તા વચ્ચે નટીનો નાચ થતો જોયો, પરંતુ તેઓ ત્યાં ખોટી ન થતા પોતાને સ્થાને ચાલ્યા ગયા કારણ કે તેઓ પ્રાજ્ઞ હતા એટલે નટના નિષેધમાં નટીનો નિષેધ સમજી ગયા હતા

આવે જ પ્રસંગે ઋજુ અને જડ પ્રકૃતિના શ્રમણો એ વસ્તુને નહિ સમજી શકવાથી અને નટનિષેધની ગુરુની આજ્ઞાના શબ્દને જ વળગી રહેવાને કારણે તેઓને નટીનો નાચ જોવામાં બાધ ન સમજાયો પણ તેઓ સરલ હતા માટે જ રસ્તામાં બનેલો પ્રસંગ એમણે ગુરુને નિવેદિત કર્યો એટલે ગુરુએ એમને માટે બે જુદી આજ્ઞાઓ કરી કે સાધુઓથી નટ ન જોવાય અને નટી પણ ન જોવાય

વક્ર અને જડ ભૂમિકાના સાધુઓ નટનિષેધની આજ્ઞાના શબ્દને વળગી નટી જોવામાં બાધ ન સમજ્યા ઉપરાંત ગુરુએ પૂછતાં વક્રતાને લીધે બનેલો બનાવ છુપાવી યદ્વાતદ્વા કહેવા લાગ્યા જ્યારે ગુરુએ ખૂબ ધમકાવ્યા ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે તમે તો અમને નટ જોવાનો નિષેધ કર્યો એ પ્રમાણે અમે વર્ત્યા છીએ જો તમે પહેલેથી જ નટની સાથે નટીનો પણ નિષેધ કર્યો હોત તો અમે એ પ્રમાણે વર્તત અમે તો તમારા કહ્યા પ્રમાણે જરૂર કરીએ પણ તમારા ઉપદેશમાં ઘડો ક્યાં છે? આ પ્રમાણે વક્ર અને જડ સાધુઓ ગુરુ કે શાસ્ત્રની આજ્ઞાને

બરાબર સમજતા નથી કદાચ સમજે છે તો પાળતા નથી અને નહિ પાળતા માટે પોતાનો વાંક નહિ ગણતા ગુરુને દોષી ઠરાવે છે અને ખોટું બોલતા પણ અચકાતા નથી ઋજુ અને પ્રાજ્ઞ અધિકારીઓ ચાતુર્યામથી પણ સંયમનો પૂરો મર્મ સમજી શકે છે પરંતુ ઋજુ-જડ અને વક્ર-જડની કલ્પનામાં ચાર યામથી પાંચ યામનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે એથી જ એમની વિશેષ સમજને માટે ચારના પાંચ યામ કરવામાં આવ્યા છે અને એ ઉપરાંત રાત્રિભોજનના ત્યાગને પણ એક જુદા વ્રત તરીકે ગણાવ્યું છે અર્થાત્ અધિકારીની મનોદશાના કારણથી ભગવાન મહાવીરે ચારના પાંચ યામ કર્યા, અને બ્રહ્મચર્યવ્રતને જુદું સ્થાન આપ્યું વર્તમાનમાં પણ ત્યાગપ્રધાન અને સેવાપ્રધાન સંસ્થાઓમાં પાંચ યામ ઉપરાંત જે કેટલાક નિયમો અને ઉપનિયમો રાખવાનું ધોરણ ચાલે છે તે પણ અધિકારીઓની વિચિત્ર મનોદશાને લીધે હોય એમ લાગે છે

જૈનધર્મનું વલણ નિવૃત્તિ તરફ છે નિવૃત્તિ એટલે પ્રવૃત્તિની વિરોધી બીજી બાજૂ પ્રવૃત્તિનો અર્થ રાગદ્વેષના પ્રસંગોમા ઝપલાવવું જીવનમા ગૃહસ્થાશ્રમ એ રાગદ્વેષના પ્રસંગોના વિધાનનુ ક્ષેત્ર છે તેથી જે ધર્મમા ગૃહસ્થાશ્રમનુ વિધાન કરવામા આવ્યુ છે તે પ્રવૃત્તિધર્મ અને જે ધર્મમા ગૃહસ્થાશ્રમનુ નહિ પણ માત્ર ત્યાગનુ વિધાન છે તે નિવૃત્તિધર્મ જૈન એ નિવૃત્તિધર્મ હોવા છતા તેના પાલન કરનારાઓમા જે ગૃહસ્થાશ્રમનો વિભાગ દેખાય છે તે નિવૃત્તિની અપૂર્ણતાને લીધે સર્વાંશે નિવૃત્તિ મેળવવા અસમર્થ વ્યક્તિઓ જેટજેટના અંશોમા નિવૃત્તિ સેવે તેટતેટના અંશોમા તેઓ જૈન છે જે અંશોમા નિવૃત્તિ સેવી ન શકે તે અંશોમા પોતાની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે વિવેકદૃષ્ટિથી તેઓ પ્રવૃત્તિ ગોઠવી લે પણ એ પ્રવૃત્તિનુ વિધાન જૈન શાસ્ત્ર નથી કરતુ તેનું વિધાન તો માત્ર નિવૃત્તિનુ છે તેથી જૈન ધર્મને વિધાનની દૃષ્ટિએ એકાશ્રમી કહી શકાય તે એકાશ્રમ એટલે બ્રહ્મચર્ય અને સંન્યાસ આશ્રમના એકીકરણરૂપ ત્યાગનો આશ્રમ

આ જ કારણથી જૈનાચારના પ્રાણભૂત ગણાતા અહિંસાદિ પાંચ મહાવ્રતો વિરમણ (નિવૃત્તિ) રૂપ છે ગૃહસ્થના અણુવ્રતો પણ વિરમણરૂપ છે ફેર એટલો કે એકમાં સર્વાંશે નિવૃત્તિ છે અને બીજામા અલ્પાંશે નિવૃત્તિ છે તે નિવૃત્તિનું મુખ્ય કેન્દ્ર અહિંસા છે હિંસાથી સર્વાંશે નિવૃત્ત થવામા બીજા બધા મહાવ્રતો આવી જાય છે હિંસાના પ્રાણનાશરૂપ અર્થ કરતા જૈનશાસ્ત્રમા તેનો અર્થ બહુ જ સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક છે બીજો કોઈ જીવ દુભાય કે નહિ પણ મલિન વૃત્તિમાત્રથી

પોતાના આત્માની શુદ્ધતા હણાય તો તે પણ હિંસા. આવી હિંસામા દરેક જાતની સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ પાપપ્રવૃત્તિ આવી જાય છે. અસત્ય ભાષણ, અદત્તાદાન (ચૌર્ય), અબ્રહ્મ (મૈથુન અથવા કામાચાર) કે પરિગ્રહ એ બધાની પાછળ કાંતો અજ્ઞાન અને કાંતો લોભ, ક્રોધ, કુતૂહલ કે ભયાદિ મલિન વૃત્તિઓ પ્રેરક હોય છે જ. તેથી અસત્યાદિ બધી પ્રવૃત્તિઓ હિંસાત્મક જ છે. એવી હિંસાથી નિવૃત્ત થવુ એ જ અહિંસાનુ પાલન અને તેવા પાલનમા સહેજે બીજા બધા નિવૃત્તિગામી ધર્મો આવી જાય છે. જૈનધર્મ પ્રમાણે બાકીના બધા વિધિનિષેધો એ ઉક્ત અહિંસાના માત્ર પોષક અંગો જ છે.

ચેતના અને પુરુષાર્થ એ આત્માના મુખ્ય અંશો છે. તે અંશોનો દુરુપયોગ અટકાવવામા આવે તો જ તેમને સદુપયોગની દિશામા વાળી શકાય. આ કારણથી જૈનધર્મ પ્રથમ તો દોષવિરમણ (નિષિદ્ધત્યાગ)રૂપ શીલનુ વિધાન કરે છે પણ ચેતના અને પુરુષાર્થ એવા નથી કે તે માત્ર અમુક દિશામા ન જવારૂપ નિવૃત્તિમાત્રથી નિષ્ક્રિય થઈ પડ્યા રહે. તે તો પોતાના વિકાસની બીજી ભાગવા ગતિની દિશા શોધ્યા જ કરે છે. આ કારણથી જૈનધર્મ નિવૃત્તિની સાથે જ શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ (વિહિતઆચરણરૂપ ચારિત્ર)ના વિધાનો પણ યોજ્યા છે. તેણે કહ્યુ છે કે મલિન વૃત્તિથી આત્માનો ઘાત ન થવા દેવો અને તેના રક્ષણમા જ (સ્વધામ જ) બુદ્ધિ અને પુરુષાર્થનો ઉપયોગ કરવો. પ્રવૃત્તિના એ વિધાનમાથી જ સત્ય ભાષણ, બ્રહ્મચર્ય, સંતોષ આદિ વિધિમાર્ગો જન્મે છે. આમ આ વિવેચન ઉપરથી એ જણાશે કે જૈનદૃષ્ટિ પ્રમાણે કામચારથી નિવૃત્તિ મેળવવી એ અહિંસાનો માર્ગ છે.

અશ છે અને તે અશનું પાલન થતા જ તેમાથી બ્રહ્મચર્યનો વિધિમાર્ગ નીકળી આવે છે કામાચારથી નિવૃત્તિ એ બીજ છે અને બ્રહ્મચર્ય એ તેનુ પરિણામ છે

ભગવાન મહાવીરનો ઉદ્દેશ ઉપર કહેલા નિવૃત્તિધર્મનો પ્રચાર છે તેથી તેમના ઉદ્દેશમા જાતિનિર્માણ સમાજ સગઠન, આશ્રમવ્યવસ્થા આદિને સ્થાન નથી લોકવ્યવહારની ચાલુ ભૂમિકામાથી ગમે તે અધિકારી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે નિવૃત્તિ લે અને ભાવે તેમજ તે દ્વારા મોક્ષ સાધે એ એક જ ઉદ્દેશથી ભગવાન મહાવીરના વિધિનિષેધો છે, તેથી તેમા ગૃહસ્થાશ્રમનો કે લગ્નસસ્થાનો વિધિ ન જ હોય એ સ્વાભાવિક છે લગ્નસસ્થાનુ વિધાન ન હોવાથી તેને લગતી બાબતોના વિધાનો પણ જૈનાગમોમા નથી જેમકે વિવાહ કરવો તે અમુક ઉમ્મરે કરવો અને અમુક ઉમ્મરે ન કરવો, સ્વયવર પદ્ધતિએ કરવો કે બીજી પદ્ધતિએ કરવો, એક પુરુષ એક જ સ્ત્રી કરે કે વધારે પણ કરે, એક સ્ત્રીને પતિ એક જ હોય કે વધારે હોય, વિધવા પુનર્વિવાહ કરે કે નહિ અને કરે તો કઈ મર્યાદામા, અમુક ઉમ્મર સુધી જ કુવારા રહેવુ યોગ્ય છે અને પછી નહિ તેમજ વિવાહિત સ્થિતિમા પણ વિષય સેવનની અમુક મર્યાદા હોવી જોઈએ, "ઋતાવુપેયાત્" એ વિધાન કે તેના ઉલ્લઘનમા પાપ—વગેરે

સ્ફુટ ભરખો અધિકાર નહિ હોવાથી લોકપ્રવૃત્તિના નિયમો સિવાય લોકસગ્રહ અને લોકવ્યવસ્થા ન ચાલે અને ન નભે એ વાત દીવા જેવી છતા તેમા ભગવાન મહાવીર ન પડ્યા એનુ કારણ એ છે કે તેમને મન તદ્દન અપૂર્વ, લોકોત્તર અને આપવા જેવી વસ્તુ ત્યાગ જ હતી ભોગ તો

દરેક લોકો પોતે જ બાંધી લે છે, અને તેની વ્યવસ્થા ઘડી કાઢે છે. આવી વ્યવસ્થાના શાસ્ત્રો તે કાળે પણ હતા અને પાછળથી પણ બન્યા. તેવા શાસ્ત્રોને જૈનપરંપરા લૌકિકશાસ્ત્રો કહે છે, અને નિવૃત્તિપ્રધાન જૈનશાસ્ત્રોને લોકોત્તર (આધ્યાત્મિક) શાસ્ત્રો તરીકે વર્ણવે છે. જૈનધર્મ અને જૈનશાસ્ત્રોની લોકોત્તરતા પ્રવૃત્તિથી અલગ રહેવામાં છે. આ કારણથી પ્રાચીન જૈનાગમો આપણને ગૃહસ્થની ભાગમર્યાદાના કશા જ નિયમો પૂરા પાડતા નથી. તેથી ઊલટું જૈનસંસ્થા એ મુખ્યપણે ત્યાગીઓની સંસ્થા હોવાથી અને તેમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં ત્યાગ લેનાર વ્યક્તિઓનું મુખ્ય સ્થાન હોવાથી બ્રહ્મચર્યને લગતી પુષ્કળ માહિતી મળી આવે છે. આ સ્થળે બ્રહ્મચર્યને લગતા કેટલાક મુદ્દાઓ તારવી તે ઉપર જૈનશાસ્ત્રોના આધારે કાંઈક લખવા ધાર્યું છે. તે મુદ્દાઓ આ પ્રમાણે:

(૧) બ્રહ્મચર્યની વ્યાખ્યા (૨) બ્રહ્મચર્યના અધિકારી સ્ત્રીપુરુષો (૩) બ્રહ્મચર્યના વ્રતપણાનો ઇતિહાસ (૪) બ્રહ્મચર્યનું ધ્યેય અને તેના ઉપાયો (૫) બ્રહ્મચર્યના સ્વરૂપની વિવિધતા અને તેની વ્યાપ્તિ (૬) બ્રહ્મચર્યના અતિચારો (૭) બ્રહ્મચર્યની નિરપવાદતા (૮) બ્રહ્મચર્યમાં એક ખાસ દૃષ્ટિ (૯) બ્રહ્મચર્યમાં સાવધ રાખવા માટેની ઉપમાશૈલી (૧૦) જૈન સૂત્રો અને વિવાદપદ્ધતિ (૧૧) બ્રહ્મચર્યજન્ય સિદ્ધિ અને ચમત્કારો (૧૨) ઉપસંહાર અને કાકાસાહેબના પ્રશ્નો.

વ્યાખ્યા

જૈનશાસ્ત્રમા બ્રહ્મચર્ય શબ્દની બે વ્યાખ્યાઓ મળે છે પહેલી વ્યાખ્યા બહુ વિશાળ અને સપૂર્ણ[1] છે એ વ્યાખ્યા પ્રમાણે બ્રહ્મચર્ય એટલે જીવનસ્પર્શી સપૂર્ણ સયમ આ સયમમા માત્ર પાપવૃત્તિઓ ઉપર અકુશ મૂકવો જ — જૈન પરિભાષામા કહીએ તો આસ્રવનિરોધનો જ — સમાવેશ નથી થતો પણ તેવા સપૂર્ણ સયમમા શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, ક્ષમાદિ સ્વાભાવિક સદ્‌વૃત્તિઓના વિકાસનો સુદ્ધા સમાવેશ થઈ જાય છે તેથી પહેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે બ્રહ્મચર્ય એટલે કામ ક્રોધાદિ દરેક અસદ્‌વૃત્તિને જીવનમા ઉદ્‌ભવતી અટકાવી શ્રદ્ધા, ચેતના, નિર્ભયતા આદિ સદ્‌વૃત્તિઓ — ઊર્ધ્વગામી ધર્મો — ને જીવનમા પ્રગટાવી તેમા તન્મય થવુ તે

સાધારણ લોકોમા બ્રહ્મચર્ય શબ્દનો જે અર્થ જાણીતો છે અને જે ઉપર વર્ણવેલ સપૂર્ણ સયમનો માત્ર એક અશ જ છે તે અર્થ બ્રહ્મચર્ય શબ્દની બીજી વ્યાખ્યામા જૈન શાસ્ત્રોએ પણ સ્વીકારેલ છે તે વ્યાખ્યા પ્રમાણે બ્રહ્મચર્ય

ટલે મૈથુનવિરમણ અર્થાત્ કામસંગનો — કામાચારનો — અબ્રહ્મનો ત્યાગ આ બીજા અર્થમાં બ્રહ્મચર્ય શબ્દ એટલો બધો પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે કે બ્રહ્મચર્ય અને બ્રહ્મચારી કહેવાથી દરેક જૈન તેમનો અર્થ સામાન્ય રીતે એટલો જ સમજે છે કે મૈથુનસેવનથી દૂર રહેવું તે બ્રહ્મચર્ય અને જીવનના બીજા અંશોમાં ગમે તેવો અસંયમ હોવા છતાં માત્ર કામસંગથી છૂટો રહેનાર હોય તે બ્રહ્મચારી આ બીજો અર્થ જ વ્રત-નિયમો સ્વીકારવામાં ખાસ લેવાય છે અને તેથી જ્યારે કોઈ ગૃહત્યાગ કરી ભિક્ષુ થાય અગર ઘરમાં રહી મર્યાદિત ત્યાગ સ્વીકારે, ત્યારે બ્રહ્મચર્યનો નિયમ અહિંસાના નિયમથી જુદો પાડીને જ લેવામાં આવે છે ૨

અધિકારી અને વિશિષ્ટ સ્ત્રીપુરુષો

(અ) સ્ત્રી કે પુરુષ જાતિનો જરાયે ભેદ રાખ્યા સિવાય બન્નેને એકસરખી રીતે બ્રહ્મચર્ય માટે અધિકારી માનવામાં આવ્યા છે તે માટે ઉમ્મર, દેશ, કાળ વગેરેનો કશો જ પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો નથી આ માટે સ્મૃતિઓમાં જુદો જ મત બતાવેલો છે તેમાં આ જાતના સમાન અધિકારોનો અસ્વીકાર કરેલો છે બ્રહ્મચર્ય માટે જોઈતું આત્મબળ સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને એકસરખી રીતે પ્રગટ કરી શકે છે એ બાબતમાં જૈનશાસ્ત્ર અને બૌદ્ધશાસ્ત્રનો મત એક છે આ જ કારણથી વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યને પાલન કરનારી અનેક સ્ત્રીઓમાંથી સોળ સ્ત્રીઓ મહાસતી તરીકે એકેએક જૈન ઘરમાં જાણીતી છે અને પ્રાતઃકાળમાં આબાલવૃદ્ધ દરેક જૈન કેટલાક વિશિષ્ટ સત્પુરુષોના નામોની સાથે એ મહાસતીઓના[3] નામોનો પણ પાઠ કરે છે, અને તેઓના સ્મરણને પરમમંગળ માને છે

(આ) કેટલાક બ્રહ્મચારીઓ અને બ્રહ્મચારિણીઓ બ્રહ્મચર્યજીવનમાં શિથિલ થયાના દાખલા[4] છે તેમ તેથીયે વધારે આકર્ષક દાખલાઓ બ્રહ્મચર્યમાં અદ્ભુત સ્થિરતા બતાવનાર સ્ત્રીપુરુષોના છે એવાઓમાં માત્ર ત્યાગી વ્યક્તિઓ જ નહિ પણ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેલી વ્યક્તિઓ પણ આવે છે બિમ્બિસાર શ્રેણિકરાજનો પુત્ર ભિક્ષુ નન્દિષેણ માત્ર કામરાગને વશ થઈ બ્રહ્મચર્યથી ચ્યુત થઈ બાર વર્ષ ફરી ભોગજીવન સ્વીકારે છે

આષાઢભૂતિ નામક મુનિએ પણ તેમ જ કરેલું. આર્દ્રકુમાર નામનો રાજપુત્ર બ્રહ્મચર્યજીવનથી શિથિલ થઈ ચોવીશ વર્ષ સુધી ફરી ગૃહસ્થાશ્રમ તરફ વળે છે અને છેવટે એકવાર ચલિત થયેલા આ બન્ને મુનિઓ પાછા એવડા બળથી બ્રહ્મચર્યમાં સ્થિર થાય છે. આથી ઊલટું ભગવાન મહાવીરના પટ્ટધર શિષ્ય શ્રીસુધર્મા ગુરુ પાસેથી વર્તમાન જૈનાગમોને ઝીલનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ શ્રી જંબુ નામક વૈશ્યકુમાર પરણવાને દિવસે જ પોતાની આઠ સ્ત્રીઓને, તેઓનું અત્યંત આકર્ષણ છતાં છોડીને તારુણ્યમાં જ સર્વથા બ્રહ્મચર્ય સ્વીકારે છે, અને એ અદ્ભુત અને અખંડ પ્રતિજ્ઞા વડે આઠે નવપરિણીત બાળાઓને પોતાને માર્ગે આવવા પ્રેરે છે. કોશા નામક વેશ્યાના પ્રલોભક હાવભાવો અને રસપૂર્ણ ભોજન છતાં, તેમજ તેને જ ઘેર એકાન્તવાસ છતાં નન્દમન્ત્રી શકડાળના પુત્ર સ્થૂલભદ્રે પોતાના બ્રહ્મચર્યને જરાયે આંચ આવવા દીધી નહિ અને તેને પ્રભાવે એ કોશાને પાકી બ્રહ્મચારિણી બનાવી. જૈનોના પરમપૂજ્ય તીર્થંકરોમાં સ્થાન પામેલ મલ્લિનાથ એ જાતે સ્ત્રી હતા. તેઓએ કૌમાર અવસ્થામાં પોતાની ઉપર આસક્ત થઈ પરણવા આવેલા ૭ રાજકુમારોને માર્મિક ઉપદેશ આપી વિરક્ત બનાવ્યા અને છેવટે બ્રહ્મચર્ય કેળવી પોતાના અનુયાયી બનાવી ગુરુપદ માટે સ્ત્રીજાતિની યોગ્યતા સાબિત કર્યાની વાત જૈનોમાં ખૂબ જાણીતી છે. બાવીસમા તીર્થંકર નેમિનાથે ચોરીમાં ફેરા ફર્યા પહેલાં જ ત્યાગેલી અને પછી સાધ્વી થયેલી રાજકુમારી રાજેમતીએ ગિરનારની ગુફાના એકાન્તમાં પોતાના સૌન્દર્યને જોઈ બ્રહ્મચર્યથી ચલિત

થતા સાધુ અને પૂર્વાશ્રમના જેઠ રથનેમિને બ્રહ્મચર્યમા સ્થિર થવા જે માર્મિક ઉપદેશ[૬] આપ્યો છે અને તે વડે રથનેમિને પાછા સ્થિર કરી હમેશને માટે સ્ત્રીજાતિ ઉપર મુકાતા ચચળતા ઓ ગમનાત્વના આરોપને દૂર કરી ધીર સાધકોમા જે વિશિષ્ટ નામના મેળવી છે તે સાભળતા અને વાચતા આજે પણ બ્રહ્મચર્યના ઉમેદવારોને અદ્ભુત ધૈર્ય અર્પે છે બ્રહ્મચારિણી શ્રાવિકા થયા પછી કોશા વેશ્યાએ પોતાને ત્યા આવેલા અને ચચળ મનના થયેલા શ્રીસ્થૂલભદ્રના એક ગુરુભાઇને જે શિખામણ આપી સ્થિર કર્યાની વાત[૭] નોધાઈ છે, તે પડતા પુરુષને એક ભારે ટેકાનુ કામ આપે તેવી અને સ્ત્રીજાતિનુ ગૌરવ વધારે તેવી છે પણ આ બધાઓમા મોખરે ચડે તેવો દાખલો વિજય શેઠ અને વિજયા શેઠાણીનો[૮] છે એ બન્ને દમ્પતી પરણ્યા ત્યારથી જ એકશયનશાયી છતા પોતપોતાની શુક્લ અને કૃષ્ણ પક્ષમા બ્રહ્મચર્ય પાળવાની પ્રથમ લીધેલ જુદીજુદી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે એમા પ્રસન્નતાપૂર્વક આખી જિદગી અડગ રહ્યા અને હમેશને માટે સ્મરણીય બની ગયા એ દપતીની દૃઢતા, પ્રથમ દપતી અને પાછળથી ભિક્ષુજીવનમા આવેલ જોડ ભિક્ષુ મહાકશ્યપ અને ભિક્ષુણી ભદ્રાકપિલાની[૯] અલૌકિક દૃઢતાને યાદ કરાવે છે આવા અનેક આખ્યાનો જૈનસાહિત્યમા નોધાયેલા છે એમા બ્રહ્મચર્યથી ચલિત થતા પુરુષને સ્ત્રી દ્વારા સ્થિર કર્યાના જેવા ઓજસ્વી દાખલાઓ છે તેવા ઓજસ્વી દાખલાઓ ચલિત થતી સ્ત્રીને પુરુષ દ્વારા સ્થિર કરાયાના નથી, અથવા તદ્દન વિરલ છે

બ્રહ્મચર્યના જુદાપણાનો ઇતિહાસ

જૈનપરપરામા ચાર અને પાચ યામોના (મહાવ્રતોના) અનેક ઉલ્લેખો મળે છે સૂત્રોમા આવેલા વર્ણનો[10] ઉપરથી સમજાય છે કે ભગવાન પાર્શ્વનાથની પરપરામા ચાર યામો (મહાવ્રતો)નો પ્રચાર હતો અને શ્રીમહાવીર ભગવાને તેમા એક યામ (મહાવ્રત) વધારી પચયામિક[11] ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો આચારાગસૂત્રમા ધર્મના ત્રણ યામો પણ કહેલા છે એની વ્યાખ્યા જોતા એમ લાગે છે કે ત્રણ યામની પરપરા પણ જૈનસમ્મત હોય આનો અર્થ એમ થયો કે કોઈ જમાનામા જૈનપરપરામા (૧) હિંસાનો ત્યાગ (૨) અસત્યનો ત્યાગ અને (૩) પરિગ્રહનો ત્યાગ એમ ત્રણ જ યામો હતા, પછી એમા ચૌર્યનો ત્યાગ ઉમેરાઈ ત્રણના ચાર યામ થયા, અને છેલ્લે કામાચારના ત્યાગનો યામ વધારી ભગવાન મહાવીરે ચારના પાચ યામ કર્યા આ રીતે ભગવાન મહાવીરના સમયથી અને એમના જ શ્રીમુખે ઉપદેશાયેલુ બ્રહ્મચર્યનું જુદાપણુ જૈનપરપરામા જાણીતું છે જે સમયે ત્રણ કે ચાર યામો હતા તે સમયે પણ પાલન તો પાચનું થતું

હતું ફક્ત એ સમયના વિચક્ષણ અને સરલ મુમુક્ષુઓ ચૌર્ય અને કામાચારને પરિગ્રહરૂપ સમજી લેતા, અને પરિગ્રહનો ત્યાગ કરતા જ તે બન્નેનો પણ ત્યાગ આપોઆપ થઈ જતો પાર્શ્વનાથની પરંપરા સુધી તો કામાચારનો ત્યાગ પરિગ્રહના ત્યાગમા જ આવી જતો અને એથી એનું જુદું વિધાન નહિ થયેલું પણ આમ કામાચારના ત્યાગના જુદા વિધાનને અભાવે શ્રમણસંઘમા બ્રહ્મચર્યનું શૈથિલ્ય આવ્યું અને કેટલાક તો એવા અનિષ્ટ વાતાવરણમા પડવા પણ લાગ્યા એથી જ ભગવાન મહાવીરે પરિગ્રહત્યાગમા સમાસ પામતા કામાચારત્યાગને પણ એક ખાસ મહાવ્રત તરીકે જુદો ઉપદેશ્યો જ્યારે ભગવાન મહાવીરે પંચયામિક ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો ત્યારે પાર્શ્વનાથની પરંપરાના કેટલાક શ્રમણોએ એમા વિરોધ બતાવ્યો અને પાર્શ્વનાથની પરંપરાના શ્રમણોમા આ વિષય ખૂબ ચર્ચાયો પણ ખરો આ હકીકતનું વર્ણન ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના કેશિગૌતમીય નામના તેવીસમા અધ્યયનમા સવિસ્તર આપેલું છે તે આ પ્રમાણે છે

પાર્શ્વનાથના શિષ્ય કેશિકુમાર કુમારશ્રમણ (બાલ બ્રહ્મચારી) મહાયશસ્વી, વિદ્યા અને ચારિત્રના પારગામી, અવધિજ્ઞાની અને શિષ્યસંઘના આચાર્ય હતા તે ફરતા ફરતા સાવત્થી નગરીમા પધાર્યા અને ત્યા જ એવા જ પ્રતાપી બાદશાંગના જાણનારા વિદ્યા અને ચારિત્રસંપન્ન તથા અનેક શિષ્યોના આચાર્ય શ્રમણ ગૌતમ જે ભગવાન મહાવીરના મુખ્ય પટ્ટધર હતા તે પણ આવ્યા પાર્શ્વનાથના શ્રમણોએ વિચાર્યું કે પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરનો ઉદ્દેશ એક છતા એમના મહાવ્રતવિધાનમા ભેદ કેમ દેખાય છે? શું

એ બન્ને ધર્મો જુદા છે?—એ વિષે શ્રમણ ગૌતમ સાથે વિચાર કરી લેવો જોઈએ એમ ધારીને કેશિકુમાર શ્રમણ અને ભગવાન ગોતમ એ બન્ને ઉદાર આચાર્યો પોતપોતાના પરિવાર—શિષ્યપરિવાર—સાથે એક ઉદ્યાનમા આવી મળ્યા પાર્શ્વનાથના શ્રમણોની વતી કેશિકુમારે ગૌતમને પૂછ્યુ કે અમારો આચાર ચાતુર્યામિક છે અને તમારો એ પચયામિક છે વર્ધમાન અને પાર્શ્વ એ બન્નેનો ઉદ્દેશ તો સમાન જ હતો છતા આ ફેરફારનું કારણ શુ છે? ભલા તમને એમા વિરોધ નથી લાગતો? ગૌતમે આનો ઉત્તર આપતા એમ જણાવ્યુ કે હે મહાનુભાવ, આચારના પાલનના ઉપદેશનું બધારણ તે તે સમયના જનસમાજની પરિસ્થિતિને અવલબીને બાધવામા આવે છે પાર્શ્વનાથની પરપરાના શ્રમણો સરળ (સરળ) અને પ્રાજ્ઞ (વિચક્ષણ) છે અને અમારી તથા શ્રીઋષભદેવની પરપરાના શ્રમણો વક્ર (વાકા) અને જડ તથા ઋજુ અને જડ છે આ પ્રકારે તે તે શ્રમણોની મનોભૂમિકાના ભેદને લીધે એકને ચાર યામનો ઉપદેશ કરવામા આવ્યો છે અને બીજાને પાચ યામનો ગૌતમનો આ ઉત્તર સાભળી કેશિનો વિરોધ શમી ગયો અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે એમણે અને એમની પરપરાએ ચારને બદલે પાચ યામનો સ્વીકાર કર્યો

કેશિ અને ગૌતમના સવાદ ઉપરથી આપણે એમ તારવી શકીએ છીએ કે મનુષ્યોની ત્રણ કોટી હોય છે (૧) ઋજુ અને પ્રાજ્ઞ (૨) ઋજુ અને જડ (૩) વક્ર અને જડ એક જ હકીકતને આ ત્રણે કોટીના મનુષ્યો કેવી જુદીજુદી રીતે સમજે છે તે માટે નીચેનું નટનટીનું ઉદાહરણ[૧૨] આપવામા આવે છે,

કેટલાક ઋજુ પ્રાજ્ઞ શ્રમણો બહાર ગયેલા ત્યાં એમણે રસ્તા વચ્ચે નટને રમતો જોયો તેનો ખેલ જોઈને તેઓ વિલંબથી પોતાને સ્થાનકે આવ્યા ગુરુએ વિલંબનું કારણ પૂછ્યું તો તેઓએ જે હકીકત હતી તે જણાવી દીધી ગુરુએ કહ્યું કે નટ જોવાનો આપણો આચાર નથી ફરીવાર તે જ શ્રમણો બહાર ગયા તેમણે રસ્તા વચ્ચે નટીનો નાચ થતો જોયો, પરંતુ તેઓ ત્યાં ઊભા ન રહેતા પોતાને સ્થાનકે ચાલ્યા ગયા કારણ કે તેઓ પ્રાજ્ઞ હતા એટલે નટના નિષેધમાં નટીનો નિષેધ સમજી ગયા હતા

આવે જ પ્રસંગે ઋજુ અને જડ પ્રકૃતિના શ્રમણો એ વસ્તુને નહિ સમજી શક્યાથી અને નટનિષેધની ગુરુની આજ્ઞાના શબ્દોને જ વળગી રહેવાને કારણે તેઓએ નટીનો નાચ જોવામાં બાધ ન સમજાયો પણ તેઓ સરળ હતા માટે જ રસ્તામાં બનેલો પ્રસંગ એમણે ગુરુને નિવેદિત કર્યો એટલે ગુરુએ એમને માટે એ જુદી આજ્ઞાઓ કરી કે સાધુઓથી નટ ન જોવાય અને નટી પણ ન જોવાય

વક્ર અને જડ ભૂમિકાના સાધુઓ નટનિષેધની આજ્ઞાના શબ્દોને વળગી નટી જોવામાં બાધ ન સમજ્યા ઉપરાંત ગુરુએ પૂછતાં વક્રતાને લીધે મનનો બનાવ છુપાવી યદ્વાતદ્વા કહેવા લાગ્યા જ્યારે ગુરુએ ખૂબ ધમકાવ્યા ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે તમે તો અમને નટ જોવાનો નિષેધ કરેલો એ પ્રમાણે અમે વર્ત્યા છીએ જો તમે પહેલેથી જ નટની સાથે નટીનો પણ નિષેધ કર્યો હોત તો અમે એ પ્રમાણે વર્તત અમે તો તમારા હુકમ પ્રમાણે જરૂર કરીએ પણ તમારા ઉપદેશમાં ખોડ શ્યા છે? આ પ્રમાણે વક્ર અને જડ સાધુઓ ગુરુ કે શાસ્ત્રની આજ્ઞાને

બરાબર સમજતા નથી ક દાચ સમજે છે તો પાળતા નથી, ઓ નહિ પાળવા માટે પોતાનો વાક નહિ ગણતા ગુરુ દોષી ઠરાવે છે અને ખોટુ બોલતા પણ અચકાતા નથી ઋજુ અને પ્રાજ્ઞ અધિકારીઓ ચાતુર્યામથી પણ સયમનો પૂરો મર્મ સમજી શક છે, પરતુ વક્રજુ-જડ અને વક્ર-જડની કલ્પનામા ચાર યામવી પાચ યામનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે એથી જ એમની વિધિ સમજવાને માટે ચારના પાચ યામ કરવામા આવ્યા છે અને એ ઉપરાત રાત્રિભોજનના ત્યાગને પણ એક જુદા વ્રત તરીકે જણાવ્યુ છે અર્થાત્ અધિકારીની મનોદશાના કારણથી ભગવાન મહાવીરે ચારના પાચ યામ કર્યા, અને બ્રહ્મચર્યવ્રતને જુદુ સ્થાન આપ્યુ વર્તમાનમા પણ ત્યાગપ્રધાન અને સેવાપ્રધાન સસ્થાઓમા પાચ યામ ઉપરાત જે કેટલાક નિયમો અને ઉપનિયમો રાખવાનુ ધોરણ ચાલે છે તે પણ અધિકારીઓની વિચિત્ર મનોદશાને લીધે હોય એમ લાગે છે

બ્રહ્મચર્યનું ધ્યેય અને તેના ઉપાયો

જૈનધર્મમાં અન્ય તમામ વ્રતનિયમોની પેઠે બ્રહ્મચર્યનું સાધ્ય પણ માત્ર મોક્ષ છે. જગતની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની ગણાતી ગમે તે બાબત બ્રહ્મચર્યથી સિદ્ધ થઈ શકતી હોય પણ જો તેનાથી મોક્ષ સાધવામાં ન આવે તો જૈનદૃષ્ટિ પ્રમાણે એ બ્રહ્મચર્ય લોકોત્તર (આધ્યાત્મિક) નથી. જૈન દૃષ્ટિ પ્રમાણે મોક્ષમાં ઉપયોગી થતી વસ્તુ જ સાચું મહત્ત્વ ધરાવે છે. શરીરસ્વાસ્થ્ય, સમાજબળ આદિ ઉદ્દેશો ખરા મોક્ષસાધક આંતર બ્રહ્મચર્યમાંથી સ્વતઃ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

બ્રહ્મચર્યને સંપૂર્ણપણે સિદ્ધ કરવા બે માર્ગો નક્કી કરવામાં આવ્યા છે. પહેલો ક્રિયામાર્ગ અને બીજો જ્ઞાનમાર્ગ. ક્રિયામાર્ગ વિરોધી કામસંસ્કારને ઉત્તેજિત થતો અટકાવી તેના સ્થૂલ વિકારવિષને બ્રહ્મચર્યજીવનમાં પ્રવેશવા નથી દેતો અર્થાત્ તેની નિષેધબાજુ સિદ્ધ કરે છે, પણ તેનાથી કામસંસ્કાર નિર્મૂળ થતો નથી. જ્ઞાનમાર્ગ એ કામસંસ્કારો નિર્મૂળ કરી બ્રહ્મચર્યને

સર્વથા અને સર્વદા સ્વાભાવિક જેવું કરી મૂકે છે અર્થાત્ તેની વિધિબાજુ સિદ્ધ કરે છે જૈન પરિભાષામા કહીએ તો ક્રિયામાર્ગથી બ્રહ્મચર્ય ઔપશમિક ભાવે સિદ્ધ થાય છે અને જ્ઞાનમાર્ગથી ક્ષાયિક ભાવે સિદ્ધ થાય છે ક્રિયામાર્ગનું કાર્ય જ્ઞાનમાર્ગની મહત્ત્વની ભૂમિકા તૈયાર કરવાનું હોવાથી તે માર્ગ વસ્તુત અપૂર્ણ છતા પણ બહુ ઉપયોગી મનાયો છે, અને દરેક સાધક માટે પ્રથમ આવશ્યક હોવાથી તેના ઉપર જૈનશાસ્ત્રમા બહુ જ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે એ ક્રિયામાર્ગમા બાહ્ય નિયમોનો સમાવેશ થાય છે એ નિયમોનું નામ ગુપ્તિ છે ગુપ્તિ એટલે રક્ષાનુ સાધન અર્થાત્ વાડ એવી ગુપ્તિઓ નવ ગણાવવામા આવી છે એક વધુ નિયમ એ ગુપ્તિઓમા ઉમેરી એમને જ બ્રહ્મચર્યના દશ સમાધિસ્થાનક તરીકે વર્ણવવામા આવ્યા છે એ નિષેધાત્મક સમાધિસ્થાનોને બ્રહ્મચારી પાસે પળાવવા જે રીત જૈનશાસ્ત્રમા અખત્યાર કરવામા આવી છે તે ભારતવર્ષના બીજા દર્શનોમા પણ પ્રસિદ્ધ અને જૂની છે બ્રહ્મચર્યના ઉમેદવાર પુરુષને સ્ત્રીજાતિના આકર્ષણથી મુક્ત રાખવા તેને સ્ત્રીકલેવર તરફ પ્રબળ ઘૃણા થાય, સ્ત્રીસ્વભાવમા દોષ દેખાય અને સ્ત્રીજાતિ મૂળથી જ દોષની ખાણરૂપ છે એવી પ્રતીતિ થાય તે માટે કરવુ જોઈતુ બધુ વર્ણન શાસ્ત્રમા છે તે ઉપરાત સમાજભય, રાજભય અને પરલોકભય દ્વારા તેમજ કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠાની સિદ્ધિ અને દૈવી સુખના પ્રલોભન દ્વારા પણ એ ઉમેદવાર બ્રહ્મચર્યને વળગી રહે તે માટે અદ્ભુત વર્ણનો અને કલ્પનાઓ છે ક્રિયામાર્ગ દ્વારા બ્રહ્મચર્યને સ્થૂલ રક્ષણ ગમે તેટલું મળતુ હોય છતાં તેમા કામસંસ્કાર કાયમ રહેતો હોવાથી અને એમા ઘૃણા, ભય,

લોભ આદિ બીજી અનિષ્ટ વૃત્તિઓ પોષાતી હોવાથી એ માર્ગની અપૂર્ણતા દૂર કરવા જ્ઞાનમાર્ગ યોજવામાં આવ્યો છે જ્ઞાનમાર્ગમાં ધ્યાનનું સ્થાન મુખ્ય છે ધ્યાન દ્વારા વિચાર વિકાસ અને સ્વરૂપચિંતન સધાતા કામાદિ બધી અનિષ્ટ વૃત્તિઓના બીજો બળી જાય છે ધ્યાનના પ્રકારોમા શુક્લ નામક ધ્યાન શિર કારિનું છે તે યોગદર્શનપ્રસિદ્ધ સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિને સ્થાને છે જેમ ફક્ત બ્રહ્મચર્યવ્રત માટે ક્રિયામાર્ગના બાહ્ય વિધાનો તદ્દન જુદા જ કરવામાં આવ્યા છે તેમ જ્ઞાનમાર્ગના આંતરિક વિધાનો ફક્ત એ વ્રતો ઉદ્દેશી જુદા પાડી જાય કહેવામાં આવ્યા નથી પણ ક્રોધ, મોહ લોભાદિ બધા સસ્કારોને નાબૂદ કરવા જે જ્ઞાનમાર્ગ યોજાયો છે તે જ કામસસ્કારના નાશમાં પણ લાગુ પડે છે માત્ર ક્રિયામાર્ગથી મળતુ રક્ષણ સમાતિક (પૂરપૂરુ) કે આત્યતિક (હમેશા) ન હોઈ શકે, કારણ કે તે દોષદર્શનથી થયેલુ હોવાથી લેપદષ્ટિ ગળતાના ભાગે જ રહી શકે જ્યારે જ્ઞાનમાર્ગથી મળતુ રક્ષણ એકાતિક અને આત્યતિક હોય છે કારણ કે તે રક્ષણ સ્વરૂપચિંતન અથવા આત્મનિરીક્ષણથી ઉત્પન્ન થયેલુ હોવાને લીધે કદી નાશ પામતું નથી અને સાહજિક ભાવે સિદ્ધ થાય છે

ક્રિયામાર્ગમા આવતા દશ સમાધિસ્થાનોનું વર્ણન ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના સોળમા અધ્યયનમા બહુ માર્મિક રીતે કરવામાં આવ્યુ છે તેનો સાર આ પ્રમાણે છે

૧ દિવ્ય કે માનુષી સ્ત્રીના, બકરી, ઘેટી વગેરે પશુના અને નપુંસકના સંસર્ગવાળા શયન, આસન અને રહેઠાણ વગેરેનો ઉપયોગ ન કરવો

૨ એકના એકલી સ્ત્રીઓની સાથે સભાષણ ન કરવુ માત્ર સ્ત્રીઓને કથાનાના વગેરે ન કહેવા અને સ્ત્રીકથા ન કરવી એટલે કે સ્ત્રીના જાતિ, કુળ, રૂપ અને વેશ વગેરેનુ વર્ણન કે વિવેચન ન કરવુ

૩ સ્ત્રીઓની સાથે એક આસને ન બેસવુ જે આસને સ્ત્રી બેઠેલી હોય ત્યા તેના ઉઠયા પછી પણ બે ઘડી સુધી ન બેસવુ

૪ સ્ત્રીઓના મોહર નયન, નાસિકા વગેરે ઇન્દ્રિયોનુ વા તેઓના અગોપાગનુ અવલોકન ન કરવુ અને તે વિષેનુ ચિંતન સ્મરણ પણ વર્જવું

૫ સ્ત્રીઓના રતિપ્રસગના અવ્યક્ત શબ્દો, રતિ-રુદના શબ્દો, ગીતના ધ્વનિઓ, હાસ્યના કિલકિલાટો, ક્રીડાના શબ્દો, અને વિરહસમયે રુદનના શબ્દો પડદા પાછળ રહીને કે ભીંતની આડમા રહીને પણ ન સાભળવા

૬ પૂર્વે અનુભવેની, આચરેલી કે સાભળેલી રતિક્રીડા, કામક્રીડા વગેરે ન સભારવા

૭ ધાતુને વધારનારા પૌષ્ટિક ખાનપાન ન લેવા

૮ સાદુ ખાનપાન પણ પ્રમાણથી અધિક ન લેવુ

૯ શણગાર ન સજવો એટલે કે કામરાગને ઉત્તેજીને સ્નાન, વિલેપન, ધૂપ, માલ્ય, વિભૂષણ કે વેશ વગેરેની રચના ન કરવી

૧૦ જે શબ્દો, રૂપો, રસો, ગધો અને સ્પર્શો કામગુણને જ પોષનારા હોય તેઓને વર્જવા

આ ઉપરાત કામોદ્દીપક હાસ્ય ન કરવુ, સ્ત્રીના ચિત્રો ન રાખવા, ન જોવા, અસબ્રહ્મચારીનો સગ ન કરવો વગેરે

બ્રહ્મચારીએ ન કરવા જેવી બીજી અનેક જાતની ક્રિયાઓ આ દશ સ્થાનોમાં સમાઈ જાય છે

સૂત્રકાર કહે છે કે પૂર્વોક્ત નિષિદ્ધ પ્રવૃત્તિમાની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરનાર બ્રહ્મચારી પોતાનુ બ્રહ્મચર્ય તો ખોશે જ તદુપગત એને કામજ ય માનસિક કે શારીરિક રોગો પણ થવાનો સભવ છે

બ્રહ્મચારી પણ રહે છે તો જનસમાજમા જ એટલે એની આખે રૂપો અને કાને શબ્દો વગેરે ન આવે એ તો ન જ બને તો હવે શુ એણે જનસમાજમા ન રહેવુ ? રૂપો શબ્દો વગેરેને ન આવવા દેવા ? કે આખે અને કાને પડદા રાખવા ? સૂત્રકારે આનો ઉત્તર બહુ ટૂકો પણ સચોટ રીતે આપેલો છે, જે આ રીતે[13] છે —આખે આવતા રૂપોનો અને કાને પડતા ધ્વનિ વગેરેનો પરિહાર શકય જ નથી પણ તેવે પ્રસગે એ રૂપો કે શબ્દો વગેરેને લીધે પોતાની પ્રવૃત્તિમાં રાગને કે દ્વેષને ન થવા દેવો અર્થાત્ એવે વખતે બ્રહ્મચારીએ વસ્તુસ્વભાવનું ચિંતન કરવુ યા તો સર્વથા ઉદાસીન રહેવુ સ્પર્શો ગધો અને સો માટે એ ન્યાય ઘટાવી લેવો ઉપર્યુક્ત સમાધિસ્થાનો ઉપરાત બ્રહ્મચારી ભિક્ષુભિક્ષુણીઓ માટે બીજા પણ કેટલાંક વિધાનો કરવામા આવ્યા છે જેમકે[14] પથારી કઠણ રાખવી, પથારી ઉપરનો ઓછાડ સુવાળા કપડાનો ન રાખવો સુવાળા વસ્ત્રો ન પહેરવા, ભિક્ષુણીએ હાથાવાળા આસનો પર ન બેસવુ અને આખુ કેળુ ન લેવુ, ભિક્ષુએ સાકડા મોના પાત્રો ન રાખવા વગેરે વગેરે.

બ્રહ્મચર્યના સ્વરૂપની વિવિધતા અને તેની વ્યાપ્તિ

ઉપર આપેલી બીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે કામસંગના ત્યાગરૂપ બ્રહ્મચર્યનો જે ભાવ સાધારણ લોક સમજે છે તે કરતા ઘણો સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક ભાવ જૈનશાસ્ત્રોમા લેવાયો છે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ જૈનધર્મની મુનિદીક્ષા લે છે ત્યારે તે વ્યક્તિ વડે સેવાતી પાચ પ્રતિજ્ઞાઓમા ચોથી પ્રતિજ્ઞા રૂપે એવા ભાવના બ્રહ્મચર્યનો સ્વીકાર કરવામા આવે છે એ પ્રતિજ્ઞા આ પ્રમાણે છ હે પૂજ્ય ગુરો! હું સર્વ મૈથુનનો પરિત્યાગ કરુ છુ અર્થાત્ દૈવી, માનુષી કે તૈર્યચી (પશુપક્ષી સબધી) કોઈ પણ જાતના મૈથુનને હું મનથી, વાણીથી અને શરીરથી, જીવનપર્યંત નહિ સેવુ, તેમજ મનથી વચનથી, અને શરીરથી ત્રણ પ્રકારે બીજા પાસે જીવનપર્યંત સેવરાવીશ નહિ અને બીજો કોઈ મૈથુન સેવતો હશે તો તેમા હું એ જ ત્રણ પ્રકારે જીવનપર્યંત અનુમતિ પણ નહિ આપુ

જોકે મુનિદીક્ષામા સ્થાન પામેલ ઉપર વર્ણવેલુ નવ પ્રકારનુ બ્રહ્મચર્ય જ બીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણેના બ્રહ્મચર્યનું અંતિમ અને સપૂર્ણ સ્વરૂપ છે છતા તેવા એક જ પ્રકારના બ્રહ્મચર્યને

દરેક પાસે પળાવવાનો દુરાગ્રહ કે મિથ્યા આશા જૈન આચાર્યોએ નથી રાખ્યા. પૂર્ણ શક્તિ ધરાવનાર વ્યક્તિ હોય તો બ્રહ્મચર્યનો સંપૂર્ણ આદર્શ સચવાય અને અલ્પશક્તિ અને અશક્તિવાળી હોય તો પૂર્ણ આદર્શને નામે દંભ ચાલવા ન પામે એવા સ્પષ્ટ ઉદ્દેશથી શક્તિ અને ભાવનાની ઓછીવત્તી યોગ્યતા ધ્યાનમાં રાખી જૈન આચાર્યોએ સંપૂર્ણની સાથે જ અસંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પણ ઉપદેશ્યું છે. જેમ સંપૂર્ણતામાં ભેદને અવકાશ નથી તેમ અસંપૂર્ણતામાં ભેદનો સુમાર જ નથી. તેથી અપૂર્ણ બ્રહ્મચર્યના અનેક પ્રકારો થઈ જાય અને તેને લીધે તેના વ્રતનિયમોની પ્રતિજ્ઞાઓ પણ જુદીજુદી હોય તે સ્વાભાવિક છે. આવા અસંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્યના ઓગણપચાસ પ્રકારો જૈનશાસ્ત્રોમાં કહેલા છે અને અધિકારી તેમાંથી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે નિયમ સ્વીકારે છે. મુનિદીક્ષાના સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્યની પ્રતિજ્ઞા લેવા અસમર્થ અને છતાં તેની પ્રતિજ્ઞાના આદર્શને પસંદ કરી તે દિશામાં પ્રગતિ કરવા ઇચ્છનાર ઉમેદવાર ગૃહસ્થો પોતપોતાની શક્તિ અને રુચિ પ્રમાણે એ ઓગણપચાસ પ્રકારોમાંથી કોઈ ને કોઈ જાતના બ્રહ્મચર્યનો નિયમ લઈ શકે તેવી વિવિધ પ્રતિજ્ઞાઓ જૈન શાસ્ત્રો પૂરી પાડે છે. આ રીતે વાસ્તવિક અને આદર્શ બ્રહ્મચર્યમાં ભેદ ન હોવા છતાં વ્યાવહારિક જીવનની દૃષ્ટિએ તેના સ્વરૂપની વિવિધતા જૈન શાસ્ત્રોમાં બહુ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવવામાં આવી છે.

જેમ ખાદીનું વ્રત દીક્ષુ કરવા જતાં કે તેમાં બારીગો [illegible] તે વ્રતમાં દાખલ થનારની દાંભિકતા દૂર કરવા ખાતર

શુદ્ધ, મિશ્ર અને ભીલની ખાદી એના ભેદો એ નત સાથે સંકળાયાનો ઇતિહાસ જાણીતો છે તેમ અપૂર્ણ બ્રહ્મચર્યમા ઓછી છૂટો અને બારીઓને અવકાશ હોવાથી જેમ જેમ તેમા બારીઓ શોધાતી ગઈ તેમ તેમ તે વ્રતની ઝીણવટ વધતી ગયાનો ઇતિહાસ પણ બહુ મનોરંજક અને મહત્ત્વનો છે

પ્રાચીન કાળના સીધા, સરળ અને છતા ગભીર વર્ણન ઉપરથી એમ ચોખ્ખુ લાગે છે કે અપૂર્ણ બ્રહ્મચર્યના ઉમેદવાર સ્ત્રી અગર પુરુષ સતોષ કેળવવા કામવૃત્તિની મર્યાદા બાધતાં આર્યાવર્તમા પુરુષને ગમે તેટલી સ્ત્રીઓ કરવામા ન હતો કોઈ બાહ્ય અંકુશ કે ન હતો કોઈ સામાજિક પ્રતિષ્ઠા જવાનો ભય જ્યારે સામાન્ય રીતે સ્ત્રીને એકથી બીજો પતિ કરવામા એક તરફ સામાજિક પ્રતિષ્ઠા ઓછી થવાનો ભય હતો અને બીજી તરફ બાહ્ય અંકુશો પણ હતા આ કારણથી અપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય સ્વીકારનાર વ્યક્તિ જો પુરુષ હોય તો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે અમુક સ્ત્રીઓના ભોગની મર્યાદા બાધી તેથી અન્ય સ્ત્રીના ભોગનો ત્યાગ કરતો

ખાનદાની અને ધર્મનિષ્ઠા, એવા પુરુષને સખ્યામા ગમે તેટલી છતા સ્વવિવાહિત સ્ત્રીઓ ના ભોગની મર્યાદા બાધવા પ્રેરતા પુરુષની એ મર્યાદા જૈનશાસ્ત્રોમા "સ્વદારસતોષ" વ્રતને નામે પ્રસિદ્ધ છે પરતુ અપૂર્ણ બ્રહ્મચર્યવ્રતની ઉમેદવાર સ્ત્રી હોય તો તે પોતાના વિવાહિત એક પતિ સિવાય અન્ય પુરુષના ભોગનો ત્યાગ કરતી એનો એ ત્યાગ "સ્વપતિસતોષ" વ્રતને નામે જૈન સમાજમા જાણીતો છે પુરુષનું સ્વદારસતોષવ્રત અને સ્ત્રીનું સ્વપતિસતોષવ્રત એવા બે ભેદો સામાન્ય રીતે

અપૂર્ણ બ્રહ્મચર્યવ્રતના પડે છે. અંતઃકરણમાં રહેલી સારી ધર્મનિષ્ઠા જો માણસને સંયમની દિશામાં પ્રેરે છે તો તેની સાથે રહેવા પામેલી ઓછીવત્તી વાસનાઓ તેને કાંતો અસંયમની દિશામાં અગર સ્વીકારેલ નિયમમાં બારીઓ અને છૂટ શોધવા તરફ પ્રેરે છે. સાહસવૃત્તિ, તર્કવૃત્તિ અને નિરંકુશતાનો જોગ જો ધર્મનિષ્ઠા સાથે થાય તો તેમાંથી સંયમના ફળો જન્મે છે. અને જો તેમનો જોગ વાસના અને ખાસ કરી કામવાસના સાથે થાય તો તેમાંથી અસંયમ જ નહિ પણ સ્વીકારેલ સંયમમર્યાદા સુદ્ધાંમાં અનેક છૂટોની શોધને પરિણામે ભયંકર અધઃપાત પણ જન્મે છે. જો કે પુરુષના સ્વદારસંતોષ વ્રતમાં બે, પાંચ કે દશ જ નહિ પણ સેંકડો અને હજારો સ્વવિવાહિત સ્ત્રીઓના ભોગનો સમાવેશ થવા જેટલો અવકાશ આર્યાવર્તની લગ્નપ્રથાને લીધે હતો જ. છતાં સાહસ, તર્ક અને નિરંકુશતાએ પુરુષને પ્રશ્ન કર્યો કે વેશ્યા જેવી સર્વ સાધારણ સ્ત્રી જે અન્ય દ્વારા વિવાહિત નથી તો પૈસા કે બીજી લાલચથી થોડા વખત સુધી પોતાની સ્ત્રી જ માની ભોગવવામાં સ્વદારસંતોષવ્રતનો ભંગ શા માટે ગણવો જોઈએ? કારણ કે સ્વદારસંતોષવ્રતનો ધ્વનિ પરસ્ત્રીત્યાગ તરફ છે અને વેશ્યા એ કાંઈ પરસ્ત્રી તો નથી જ. એ તો સાધારણ સ્ત્રી હોવાથી જો બીજાની હોય તો પોતાની પણ છે જ. માટે સ્વદારસંતોષવ્રતની મર્યાદામાં વેશ્યાસેવન બાધક શાને ગણવું જોઈએ? પુરુષના આ એક કુટિલ પ્રશ્નને લીધે સ્વદારસંતોષ વ્રતમાંથી પરદારત્યાગનો જન્મ થયો. અને સ્વદારસંતોષવ્રત તેમજ પરદારત્યાગવ્રત એ બેના અર્થમાં આપોઆપ ભેદ નિશ્ચિત થયો.

જ્યારે અપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય લેનાર પુરુષ માટે સ્વદારસંતોષ અને પરદારત્યાગ એ બે વ્રતો જુદા કલ્પાયા ત્યારે અર્થભેદની કલ્પના આ રીતે કરી જે પોતાની વિવાહિત સ્ત્રીમા જ સતુષ્ટ રહેવા ઇચ્છે તે સ્વદારસતોષવ્રત લે એ વ્રત લેનાર જેમ પરસ્ત્રી ન સેવી શકે તેમ વેશ્યાસેવન પણ ન કરી શકે પરતુ જે વિવાહિત સ્ત્રી ઉપરાત વેશ્યાસેવન તજવા ન ઇચ્છે, માત્ર અન્ય પુરુષોએ પરણેલી એવી સ્ત્રીઓનો જ ત્યાગ કરવા ઇચ્છે તે પરદારત્યાગવ્રત લે એ વ્રત લેનારને સ્વવિવાહિત સ્ત્રી અને સાધારણ વેશ્યા એ બન્નેનો ભોગ બાધક નથી ગણાયો તેને ફક્ત પરવિવાહિત સ્ત્રીનો ભોગ જ બાધક ગણાયેલો છે આ રીતે એક જ કાયદામાથી અનેક અર્થો નીકળે છે તેમ પુરુષના એક જ ગભીર સ્વદારસતોષવ્રતમાથી બે અર્થવાળા બે વ્રતો જન્મ્યા પણ પુરુષનું પૌરુષ કાંઈ એટલેથી જ અટકે? તેથી વળી તેને શકા થઈ કે પરસ્ત્રી એટલે જેનો વિવાહિત પતિ હોય અને જે પર-પતિનુ રક્ષણ મેળવતી હોય તે પરસ્ત્રીની આ વ્યાખ્યામા કુમારી સ્ત્રીનો, વિધવાનો કે જેનો પતિ ક્યાય ચાલ્યો ગયો હોય (પ્રોષિતભર્તૃકા) તેવી સ્ત્રીનો સમાવેશ થઈ ન શકે અને તેથી પરદારત્યાગનું વ્રત લેનારને તેવી કુમારી કન્યા, વિધવા કે પ્રોષિતભર્તૃકા સ્ત્રીનો ભોગ બાધક શા માટે ગણાવો જોઈએ? પુરુષની આ શકાપરપરાએ પરદારત્યાગવ્રતમાથી બીજા અનેક વ્રતો જન્માવવાની પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી, પણ દીર્ઘદૃષ્ટિ આચાર્યોએ અનવસ્થાદોષના ભયથી બીજા નવા વ્રતોની કલ્પના અટકાવી અને એ શકાનું નિવારણ બીજી જ રીતે કર્યું

પરંતુ આર્યાવર્તની સ્ત્રીને શંકાજનક તત્ત્વોનો પુરુષ જેટલો વારસો નથી મળ્યો એટલે તેના સ્વપતિમતોપવ્રતનો અર્થ ચોક્કસ અને એક ગમ્યો રહ્યો કે તેને લીધે ભારતવર્ષની સાધ્વી સ્ત્રીઓને પુરુષની પૂર્વોક્ત કલ્પનાની પેઠે એવી કલ્પના ન જ ઊગી કે પરપતિત્યાગ એટલે જે કોઈ પુરુષ કોઈ સ્ત્રીનો પાણિગ્રાહિક પતિ છે તેનો જ માત્ર ત્યાગ અને જે કુમાર છે, વિધુર છે અથવા કોઈ સ્ત્રીનો નિયત પતિ નથી પણ ગણિકા જેવો અનિયત છે એ બધા પુરુષોનો ત્યાગ નહિ એથી એ વ્રત લેનાર સ્ત્રીને પોતાના વિવાહિત પતિ સિવાય કોઈપણ પુરુષનું સેવન બાધક જ લેખાયું છે, પછી ભલે તે અન્યપુરુષ કોઈ બીજી સ્ત્રીનો વિવાહિત પતિ હોય, વિધુર હોય કે અવિવાહિત કુમાર હોય સંયમશીલ સ્ત્રીના સદ્ભાગ્યે તેના પરપતિત્યાગવ્રતના અર્થમાં જરાએ છૂટ થવાને બદલે ઊલટી તેમાં વધારે નિયમિતતા નક્કી કરવામાં આવી છે તે જેમ જાણવા જેવી છે તેમ સરખામણીમાં આશ્ચર્યજનક પણ છે સ્વપતિસંતોષવ્રત લેનાર સ્ત્રીને જો સપત્ની (શોક્ય) હોય તો સપત્નીના વારાને દિવસે પોતાના વિવાહિત પતિ સુદ્ધાંનો ત્યાગ સૂચવવામાં આવ્યો છે અને તેનો ભોગ વ્રતને બાધક માનવામાં આવ્યો છે

જ્યારે સ્વદારસંતોષવ્રત લેનાર પુરુષ જો અનેક પત્નીઓનો સ્વામી હોય અને એક સ્ત્રીના વારાને દિવસે બીજી સ્ત્રીનો ભોગ પસંદ કરે તો તેને માટે કાંઈ વિધિનિષેધ સૂચવાયો નથી આ રીતે પુરુષના અને સ્ત્રીના અપૂર્ણ બ્રહ્મચર્યવ્રતમાંથી અનેક ફાંટાઓ પડ્યાનો ટૂંકો ઇતિહાસ છે

સર્વબ્રહ્મચર્ય તે નવે પ્રકારનું બ્રહ્મચર્ય અને દેશબ્રહ્મચર્ય તે આંશિક બ્રહ્મચર્ય તેનું વધારે સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે મન, વચન અને શરીર એ પ્રત્યેક દ્વારા સેવવુ, સેવરાવવુ અને સેવનની અનુમતિ આપવી એ નવે કોટીથી સર્વબ્રહ્મચારીને કામાચારનો ત્યાગ હોય છે સાધુ કે સાધ્વી તો સસા નો ત્યાગ કરતા જ એ નવે કોટીના પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યનો નિયમ લે છે અને ગૃહસ્થ પણ તેનો અધિકારી થઈ શકે છે પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યની એ નવે કોટી ઉપરાન્ત એ પ્રત્યેક કોટીને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની મર્યાદા પણ છે એ દરેક મર્યાદા ક્રમશ આ પ્રમાણે છે કોઈપણ સજીવ કે નિર્જીવ આકૃતિઓ સાથે નવે કોટીથી કામાચારનો નિષેધ એ દ્રવ્યમર્યાદા । ઉપરનો લોક, નીચેનો લોક અને તિરછો લોક એ ત્રણેમા નવે કોટીએ કામાચારનો ત્યાગ એ ક્ષેત્રમર્યાદા દિવસે, રાત્રિએ કે એ સમયના કોઈ ભાગમા એ જ નવે કોટીથી કામાચારનો નિષેધ એ કાળમર્યાદા અને રાગ કે દ્વેષથી એટલે માયા, લોભ, દ્વેષ કે અહકારના ભાવથી કામાચારનો નવે કોટીથી ત્યાગ એ ભાવમર્યાદા આંશિક બ્રહ્મચર્યનો અધિકારી ગૃહસ્થ જ હોય છે એને પોતાના કુટુબ ઉપરાન્ત સામાજિક જવાબદારી હોય છે, અને પશુપક્ષીના પાલનની પણ ચિંતા હોય છે એટલે એને વિવાહ કરવા કરાવવાના પ્રસગો અને પશુપક્ષીને ગર્ભાધાન કરાવવાના પ્રસગો આવ્યા જ કરે છે, આ કારણથી ગૃહસ્થ એ નવે કોટીનું બ્રહ્મચર્ય બહુ વિરલ રીતે પાળી શકે છે આગળ જે નવ કોટીઓ બતાવી છે તેમાની મન, વચન અને શરીરથી અનુમતિ આપવાની ત્રણ કોટીઓ એને નથી હોતી અર્થાત્ એનું ઉત્તમ બ્રહ્મચર્ય

બાકીની ૭ને કોઈએ લીધેલું હોય છે આંશિક બ્રહ્મચર્ય લેવાને આ ૭ પદ્ધતિઓ છે

(૧) દ્વિવિધે ત્રિવિધે (૨) દ્વિવિધે દ્વિવિધે (૩) દ્વિવિધે એકવિધે તથા (૪) એકવિધે ત્રિવિધે (૫) એકવિધે દ્વિવિધે (૬) એકવિધે એકવિધે આમાના કોઈ એક પ્રકારને ગૃહસ્થ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્ય માટે સ્વીકારે છે દ્વિવિધ એટલે કરવું અને કરાવવું એ અપેક્ષાએ અને ત્રિવિધ એટલે મન, વચન અને શરીરથી અર્થાત્ મનથી કરવા કરાવવાનો ત્યાગ, વચનથી કરવા કરાવવાનો ત્યાગ અને શરીરથી કરવા કરાવવાનો ત્યાગ એ પ્રથમ પદ્ધતિ છે આ જ રીતે બીજી બધી પદ્ધતિઓ સમજી લેવાની છે

બ્રહ્મચર્યના અતિચારો

કોઈપણ પ્રતિજ્ઞાને લગતા ચાર દૂષણો હોય છે તેમા લૌકિક દૃષ્ટિથી દૂષિતપણાનું તારતમ્ય માનવામા આવે છે એ ચારે પ્રતિજ્ઞાના ઘાતક તો છે જ પણ વ્યવહાર તો પ્રતિજ્ઞાના દશ્ય ઘાતને જ ઘાત માને છે એ ચારના નામ અને સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે

૧ પ્રતિજ્ઞાનો અતિક્રમ કરવો એટલે પ્રતિજ્ઞાના ભગનો માનસિક સકલ્પ કરવો

૨ પ્રતિજ્ઞાનો વ્યતિક્રમ કરવો એટલે એ સકલ્પની સહાયક સામગ્રીના સયોગની યોજના કરવી આ બન્ને દૂષણ રૂપ હોવા છતા વ્યવહાર એ બન્નેને ક્ષમ્ય ગણે છે અર્થાત્ મનુષ્યની અપૂર્ણ ભૂમિકા અને તેની આસપાસનુ વાતાવરણ જોતા એ બન્ને દોષો ચલાવી લેવાય છે

૩ પણ જે પ્રવૃત્તિને લીધે વ્યવહારમા પણ લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનો આશિક ભગ મનાય અર્થાત્ જે પ્રવૃત્તિ વડે મનુષ્યનું વર્તન વ્યવહારમા દૂષિત મનાય તે પ્રવૃત્તિને ત્યાજ્ય માનવામા

આવી છે એવી પ્રવૃત્તિનું જ નામ અતિચાર વા દોષ છે અને એ ત્રીજો દોષ ગણાય છે

૪ અનાચાર એટલે પ્રતિજ્ઞાનો સર્વથા નાશ એ મહાદોષ છે

અહીં સર્વથા બ્રહ્મચર્ય કે આંશિક બ્રહ્મચર્ય સાથે જે અતિચાર રૂપ દોષો સબંધ ધરાવે છે તેમનું વિવેચન કરવાનું છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે

સર્વથા બ્રહ્મચારીને હસ્તકર્મ અને બીજી એવી કુચેષ્ટાઓ દોષરૂપ છે તથા આગળ પાચમા પ્રકરણમા જે દશ સમાધિસ્થાનો બતાવ્યા છે તેમના પાલનમા જેટલીજેટલી ખામી રહે તે પણ દોષરૂપ છે એ દોષોના સેવન દ્વારા બ્રહ્મચર્યનો ચોખ્ખો ભગ છે એ વાત સર્વથા બ્રહ્મચારી પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો પૂરો મર્મ સમજે તો તો સમજી જ જાય અને એ દોષોને પાસે ફરકવા પણ ન દે પણ કોઈ વક્ર અને જડ એમ સમજે કે આપણી પ્રતિજ્ઞામા તો માત્ર સ્ત્રીપ્રસગનો ત્યાગ છે એમા હસ્તકર્મ વગેરેના નિષેધની વાત ક્યા આવે છે? શાસ્ત્રકારે તેવાને બરાબર સમજાવવા ઉપર હેના દોષોને અતિચારરૂપે બતાવેલા છે

આંશિક બ્રહ્મચારી એટલે ગૃહસ્થ તેનુ શીલ ગોરે ભાગે સ્વદારસતોષ સુધીનું છે સ્વદારસતોષનો અર્થ પુરુષ કે સ્ત્રી સમાજસમ્મત વિવાહપદ્ધતિએ પોતાના વૈષયિક પ્રેમનું સ્થાન અમુક સ્ત્રી કે અમુક પુરુષને જ બનાવે, પણ એ પ્રેમનો વિષય જે તે કોઈ, જ્યારે ત્યારે તો ન જ બને એ છે આ અર્થમા પરદાર કે પરપુરુષનો ત્યાગ આપોઆપ આવી જાય છે ઉપરાત લોકો જેને પરદા તરીકે નથી સમજતા એવી વેશ્યા,

કન્યા કે કુવારી સ્ત્રી તથા રક્ષિતા સ્ત્રી વગેરેનો અને સમાજને અમાન્ય એવી વિવાહપદ્ધતિએ થતા લગ્નનો પણ ત્યાગ આ જ અર્થમા સમાઈ જાય છે આમ છતા સ્વભાવતોષી હોઈને પણ વિષયવૃત્તિને આધીન થયેલો વર્ગ જાણતા કે અજાણતા એવી એવી છૂટો શોધે છે કે જે દ્વારા પ્રતિજ્ઞાનો ભગ ન કહેવાય, અને પોતાની વૃત્તિને પોષવુ પણ બને એવી છૂટો એ ગૃહસ્થના જીવનને અતિચારરૂપ છે માટે જ એ અનાચરણીય છે એવી એવી જે છૂટો છે તેનું પાચ સખ્યામા વર્ગીકરણ કરીને શાસ્ત્રકારે દોષોનું જે સ્વરૂપ બતાવ્યુ છે તે નીચે પ્રમાણે છે

શાસ્ત્રકાર કહે છે કે ગૃહસ્થના શીલના એવા પાચ અતિચાર છે (૧) ઇત્વરપરિગૃહીતાગમન (૨) અપરિગૃહીતાગમન (૩) અનગક્રીડા (૪) પરવિવાહકરણ (૫) કામભોગોમા તીવ્ર અભિલાષ

એ પ્રત્યેકનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે —

૧ જે સ્ત્રીઓ પરદારકોટીની નથી તેમને પૈસા વગેરેની લાલચ આપી અમુક સમય સુધી પોતાની કરી એટલે સ્વદારકોટીની કરવી અને તેઓની સાથે કામાચારનો પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર રાખવો, એનુ નામ ઇત્વરપરિગૃહીતાગમન

૨ જે સ્ત્રી પોતાને માટે અપરિગૃહીતા-અસ્વીકૃતા છે, જેના લગ્નની પદ્ધતિ સમાજસમ્મત નથી જે વેશ્યા વગેરે નિયત રીતે અન્યસ્વીકૃત છે એટલે પોતાને માટે અપરિગ્રહીત છે જે એક સમયે પરિગૃહીતા હોવા છતા વર્તમાનમા અપરિગૃહીતા છે અર્થાત્ જે કોઈ કારણથી પતિથી છૂટી થયેલી છે વા પ્રોષિતપતિકા છે, વિધવા છે, ..

પ્રતિશ્યપતિકા (આડા પતિવાળી?) છે વળી જે પરિગૃહીતા હોવા છતા આશ્રિતરૂપે પોતાની છે વા પોતાની દાસી વગેરે છે એવી તમામ પ્રકારની સ્ત્રીઓ સાથે ભૂતસ્થાપને લીધે વા સ્વદારસંતોષની પૂરી સમજણના અભાવને લીધે જે કામ પ્રસગ બની જાય તે અપરિગૃહીતાગમન

૩ ગમે તે સ્ત્રીના કામાગોને આશ્રીને ક્રીડા કરવી અનુરાગપૂર્વક ગમે તે સ્ત્રીને આલિંગવી, પુરુષે પુરુષ સ્ત્રી કે નપુસક સાથે, સ્ત્રીએ સ્ત્રી, પુરુષ કે નપુસક સાથે અને નપુસકે પણ એ ત્રણે સાથે કામાચારને લગતો વિચાર કરવો, હસ્તકર્મ વગેરે કુચેષ્ટાઓ કરવી લાકડાના કે ચામડા વગેરેનાં કૃત્રિમ સાધનોદ્વારા કામાચારનુ સેવન કરવુ, મતલબ એ કે જે દ્વારા કામરાગનો પ્રબળ વેગ વધે એવી કોઈપણ પ્રવૃત્તિ કરવી તે અનગક્રીડા

૪ કન્યાદાનમા ધર્મ છે એમ સમજીને વા સ્નેહાદિકને કારણે બીજાઓને માટે કન્યાઓ કે વરો શોધી આપવા વેવાઈઓ અને વેવાણોને મળવુ વા એ જ પ્રવૃત્તિ માત્ર કામરાગને લઈને કરવી તે પરવિવાહકરણ

૫ શબ્દ અને રૂપ એ બે કામરૂપ છે ગધ, રસ અને સ્પર્શ એ ત્રણે ભોગરૂપ છે એ પાચમા અત્યત આસક્તિ રાખવી, તથા વાજીકરણ આદિના સેવનદ્વારા વા કામશાસ્ત્રોક્ત પ્રયોગોદ્વારા કામાભિલાષને અધિકાધિક ઉદ્દીપ્ત કરવો તે કામભોગતીવ્રાભિલાષ

આ પાચે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ સ્વદારસંતોષી ગૃહસ્થના શીલને દૂષણરૂપ છે

કોઈ પણ ગૃહસ્થ સ્વદારસંતોષને પૂરેપૂરો વફાદાર રહે તો તે એ પાંચમાંની એક પણ પ્રવૃત્તિ કદી પણ નહિ આચરે. એવી વફાદારી તો કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિમાં જ સંભવી શકે છે. પણ જ્યાં સમુદાયના આચારવ્યવહારનો પ્રસંગ આવે છે ત્યાં એ વિચાર સમુદાયની દૃષ્ટિએ અને તત્કાલીન સામાજિક પરિસ્થિતિને લક્ષમાં રાખીને જ કરવાનો હોય છે. આ અતિચારો ઊભા થવામાં પણ એ દૃષ્ટિ એક નિમિત્તરૂપ છે.

સમુદાયમાં એવી પણ કેટલીક વ્યક્તિઓ હોય છે જે સ્વદારસંતોષના વ્રતને જાળવવા પ્રયત્ન તો જરૂર કરે છે પણ એમનામાં એ વ્રતનો મૂળ ઉદ્દેશ સમજવા જેટલી સૂક્ષ્મ વિવેકશક્તિ ઘણી ઓછી હોય છે. એથી તેઓ જે સ્ત્રીઓને પરકીયાની નથી ગણતા તેઓને પૈસા વગેરે આપી પોતાની કરી લઈ તેમની સાથે પ્રસંગ રાખતાં એઓને પોતાના વ્રતનો અંશે પણ ભંગ ન જણાય એ સ્વાભાવિક છે. વળી સમાજ આવી પ્રવૃત્તિનો પ્રબળ વિરોધી ન હોય ત્યાં એ પ્રવૃત્તિને અનાચરણીય માને પણ કોણ?

આવી સ્થિતિમાં વ્રતધારીના વ્રતનું બરાબર પાલન થાય, વ્રતનો પૂરો મર્મ તેની સમજમાં આવી જાય અને વળી, જડ પ્રકૃતિનો મનુષ્ય પણ પોતાના લીધેલ વ્રતના અંકુશમાં બરાબર રહે એ હેતુથી શાસ્ત્રકારે ઇત્વરપરિગૃહીતાગમનની પ્રવૃત્તિને પૃથક્ બતાવી અતિચારરૂપે ઠરાવી અને ભલે તે સામાજિક રૂઢિની ગણાતી હોય તોપણ તેને સારા સારા શબ્દોમાં તદ્દન અનાચરણીય કોટીની સમજાવી. કોઈ પુરુષ સ્વદારસંતોષી રહેવાની મજબૂરીએ જેને તેને મોઢે

તેને તેને પરણીને રખનારા બનાવે અર્થાત્ બીજીબીજી અનેક કન્યાઓને, કુંવારી સ્ત્રીઓને કે દાસી વગેરેને પરણે છતાંય તે પરણનાર પોતાના વ્રતનો થોડો પણ ભંગ ન સમજે અને બહુવિવાહની પ્રથાને રોકો આપનાર સમાજ તો એ રીતને અનુમોદન જ આપે પણ પરમાર્થ રીતે વિચારતાં જણાશે કે આ પ્રવૃત્તિ સ્વદારસંતોષીને દૂષણરૂપ છે વળી જૂના જમાનામાં આઠ જાતના વિવાહ થતા—બ્રાહ્મ, પ્રાજાપત્ય, આર્ષ, દૈવ, ગાંધર્વ, આસુર રાક્ષસ અને પૈશાચ—આમાંના આગલા ચાર આચારકોટીના છે, પાછના ચાર અનાચારકોટીના છે કોઈ એક જૂના બનાવને આધારે પાછલા ચારમાંના ગમે તે વિવાહને અવલંબી કોઈનું પાણિગ્રહણ કરે અને માને કે મે તો અમુકને અમુક વિવાહપદ્ધતિએ સ્વદાર તરીકે સ્વીકારેલી છે, તેમાં મારા સ્વદારસંતોષને શો બાધ આવે? આ ઉપરાંત જે જે સ્ત્રીઓનો વિવાહ સામાજિક રીતે વર્જ્ય છે તેઓનો પણ સ્વદારારૂપે સ્વીકાર કરવાનો નિષેધ આમાં આવી જાય છે આ બધી બાબતો તરફ સ્વદારસંતોષીનું ધ્યાન ખેંચાય, તે સ્વદારસંતોષના ગાંભીર્યને બરાબર સમજે અને ક્યારે પણ આવા ભ્રામક પ્રસંગોમાં લપટી પડી પોતાના વ્રતને મલિન ન બનાવે એવા અનેક શુભ ઉદ્દેશોથી શાસ્ત્રકારે આ બીજા અતિચારને વર્ણવેલો છે અને તેનો સ્પર્શ સરખો પણ નિષેધેલો છે

અચૌર્યવ્રતનો નિયમ લેનારાએ પોતાના મોજશોખો જરૂર ઓછા કરવા જોઈએ આવી વ્યાપ્તિ સાંભળનારો કોઈ ભદ્રક જરૂર પૂછશે કે અચૌર્યવ્રતનો નિયમ એ એક જુદી બાબત છે અને મોજશોખનો ત્યાગ એ પણ એક જુદી બાબત છે,

એ બેમા કાર્યકારણની સકલના જેવી વાત કેમ કરો છો? જેની દૃષ્ટિ ઊંડી, વિવેકી અને મર્મગ્રાહી, ગભીર વિચાર કરનારી હશે તે તો ઉપરના નિયમને બરાબર સમજી શકે તેમ છે તે જ ન્યાય આ ત્રીજા અને પાચમા અતિચારો વિષે ઘટાવવાનો છે જે એ અતિચારોને સેવે તે કદીપણ સ્વદારસતોષ ન જ રાખી શકે એ અતિચારોના વર્જનમા જ સ્વદારસતોષનુ પાલન છે અને સ્વદારસતોષના પાલનમા જ એ અતિચારોનો નિષેધ છે આમ એ બન્ને એકબીજા સાથે ઘટ અને માળીની પેઠે સકળાયેલા છે આ તો કોઈ ભદ્રક - વક્ર મનુષ્ય એમ સમજી બેસે કે માદક સગીત સાભળવુ, વેધક રૂપો જોવા એમા વળી સ્વદારસતોષનો થોડો પણ ભગ શેનો? એવા ભદ્રક નરનું વલણ એ અતિચારો તરફ જરા પણ ન થાય અને એના સ્વભાવમા સ્વદારસતોષની વિશાળતા આવે એ માટે જ ત્રીજો અને પાચમો અતિચાર શાસ્ત્રકારે સમજાવ્યો અને નિષેધ્યો છે

સ્વદારસતોષી ગૃહસ્થ પોતાના પુત્રપુત્રીઓને યોગ્ય સ્થળે પરણાવે વા એ કામ કોઈ યોગ્ય સમજનાર અને જવાબદાર સ્વજનને ભળાવે પણ એ તરફ એની લેશ પણ બેદરકારી ન જ ચાલે જો એના આવશ્યક કાર્ય તરફ તે બેદરકાર રહે તો એ જૈન ધર્મનો ઉપઘાત (વિનાશ) કરે છે એ હકીકતને શાસ્ત્રકારે સ્પષ્ટ શબ્દોમા મૂકી[૧૫] છે કૃષ્ણ[૧૬] અને ચેટક વગેરે ગૃહસ્થોને પોતાના સતાનોના વિવાહ ન કરવાનો નિયમ હતો, પણ એમના એ ખાસ કામની જવાબદારી સમજદાર સ્વજનોએ માથે લીધેલી હતી એ વાત ભૂલવાની નથી હવે કોઈ સ્વદારસતોષી સ્નેહાદિકને કારણે, દાક્ષિણ્યને લીધે કે

કન્યાદાનમા ધર્મ સમજી બીજાના સતાનોના સગપણ કે વિવાહ વગેરેની પ્રવૃત્તિ કરે તો ગ્રન્થકાર કહે છે કે એ પ્રવૃત્તિ એના બ્રહ્મચર્યને આડખીલીરૂપ છે આ વસ્તુ ઉપર ઉપરથી જ જોવામા આવે તો એને લીધે બ્રહ્મચર્યને કશી હાનિ થતી નહિ ભાસે પણ જરા ઊડા વિચારપ્રદેશમા ઊતરીશુ તો ઝટ સમજી શકાશે કે સ્નેહાદિકને કારણે કે પુણ્ય સમજીને સગપણ વગેરેની પ્રવૃત્તિ કરનારાઓની દશા છેવટ એવી થઈ જાય છે કે જાણે આજકાલના વરકન્યાના દલાલોની છે આ દલાલોમા સ્વદારસતોષી પોતાના મનને બરાબર વળગી રહે એ બહુ કપરુ કામ છે તદુપરાત એમા બીજા પણ અનેક દોષો છે વર કે કન્યાના પક્ષપાતને લીધે ગમે તેવા કજોડા કરી દેવામા આવે છે જેને પરિણામે સમાજમા બીજા અનેક સડાઓ પેસે છે આવા અનેક બાધક કારણોને લીધે સ્વદારસંતોષીને સારુ એ પ્રવૃત્તિ વર્જ્ય માનવામા આવી છે

સાગારધર્મામૃતના કર્તા પંડિત આશાધર (તેરમો સૈકો) અહીં એક અગત્યની વાતનો સ્ફોટ આ પ્રમાણે કરે છે તે કહે છે કે પોતાના સમાનધર્મીને સારી કન્યા આપવી એ એના ત્રણે વર્ગોને સુધારી આપવા જેવુ મહાપુણ્યનુ કામ છે, કારણ કે ખરુ ઘર તો સ્ત્રી જ છે પણ ભીંત કે છાપરુ વગેરે[૧૭] નથી (પૃ ૫૪)

પંડિત આશાધર પરવિવાહકરણને અતિચાર રૂપે બતાવે છે અને એની વ્યાખ્યા પણ જેવી આગળ કહી છે તેવી કરે છે આમ છતા એ સાધર્મીને સત્કન્યા આપવાની પ્રવૃત્તિને પુણ્યકોટીની ગણે છે એનુ કારણ એમ જ હોઈ શકે કે તે સમયે લોકોએ આ અતિચારની

આકમા રહીને સ્વમતાનોના વિવાહ જેવા ગભીર પ્રસગો તરફ તદ્દન બેદરકારી બતાવી હશે અને એને લીધે અનેક અનાચારો કે દુચ્છેદો વધ્યા હશે, જેને પરિણામે 'આરે જૈનીઓ પરણે તો છે પણ પોતાના છોકરા પરણાવવામા પાપ સમજે છે' આવા ઉપાલભોથી જૈન ધર્મ વગોવાયો પણ હશે 'આવી કોઈ સ્થિતિ ઊભી થઈ હશે તેથી જ એ પદ્ધતિ સાધર્મીને સત્કન્યા આપવા ખાસ ભલામણ કરી હશે અને એ દેશકાળ પ્રમાણે ઉચિત પણ હશે બારમા તેરમા સૈકાના આચાર્ય હેમચદ્રે પોતાના છોકરાઓના સગપણ કે વિવાહ વગેરેનો વ્યવસ્થિત પ્રબધ ન કરનાર ગૃહસ્થને જૈન ધર્મનો ઉપઘાતક (વિનાશક) કહ્યો[૧૮] છે, એનું કારણ પણ એવી જ કોઈ સામાજિક બે ગકારી હોય એમ લાગે છે પરવિવાહકરણનો એક બીજો પણ અર્થ છે અને તે એ ૮, એક સ્ત્રી હોય છતા બીજો વિવાહ કરવો આ પ્રવૃત્તિ સ્વદારસતોષીના શીલને વિરૂપ છે ધારો કે હયાત સ્ત્રીથી સતોષ ન હોય તો પણ સ્વદારસતોષીનુ એ કર્તવ્ય છે કે તેણે સહનશીલતા કેળવીને વા સ્ત્રીને અત્યત અનુકૂળ કરીને પોતાનો વ્યવહાર ચલાવવો પણ બીજી સ્ત્રી કરવાનો સકલ્પ સરખો પણ ન કરવો એમ કરવામા જ સ્વદારસતોષવ્રતનું યથાર્થ પાલન છે આ બીજો અર્થ આચાર્ય હરિભદ્રના પચાશકની વૃત્તિમા અન્ય મત તરીકે અને સાગારધર્મામૃતની ટીકામા બીજા અર્થ તરીકે પણ આપેલો છે આ બીજા અર્થનો ઉદ્ભાવક ગમે તે હોય પણ તે આજની પરિસ્થિતિમા તો ખાસ ગ્રાહ્ય છે અને એ અર્થની દૃષ્ટિએ આ અતિચારનું વર્જન સર્વથા આવશ્યક છે.

ઉપર કહેલા પાચ અતિચારોદ્વારા ગૃહસ્થોના શીલનો વ્યવહારથી—સ્થૂળદૃષ્ટિથી—આશિક ભગ થાય છે પણ જે શીલને પ્રાણસમુ સમજે છે તેનાથી તો તેનો આશિકભગ પણ કેમ સહી શકાય? ખરી રીતે તો તે દરેક અતિચારને શીલનો ધ્વસક જ સમજવો જોઈએ

અતિચારોનુ જે સ્વરૂપ બતાવ્યુ છે તે સ્વદારસતોષી પુરુષને અગે જ છે પતિવ્રતા સ્ત્રી માટે પણ અતિચારો તો તે જ છે, માત્ર તેને લગતા પહેલા અને બીજા અતિચારની વ્યાખ્યામા ખાસ ફેર છે, જે આ પ્રમાણે છે — પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના સ્વીકૃત પતિ સિવાય બીજા કોઈને પતિ સમજવાની કલ્પના સરખી પણ ન કરી શકે એણે જેવો પતિ મળે તેવો દેવરૂપ સમજવો એવા એકાતિક નિયત્રણને લીધે એને માટેના ઇત્વરપરિગૃહીતાગમનની વ્યાખ્યા જુદી કરવામા આવી છે જેમકે કોઈ ગૃહસ્થને બે સ્ત્રીઓ હોય અને એમને પોતાના પતિનો પ્રસગ વારાફરતી કરવાનો હોય છતા તેણી વધુ સમયસુધી પતિનો પ્રસગ કરવાનો પ્રયત્ન કરે એ તેને માટે ઇત્વરપરિગૃહીતાગમનનો અતિચાર છે

કોઈ પણ સ્ત્રીને ભૂલથાપથી ગમે તે પ્રમાદથી પરપુરુષનો પ્રસગ થઈ જાય એ તેને સારુ અપરિગૃહીતાગમનનો અતિચાર છે પાછલા ત્રણે અતિચારો સ્ત્રી અને પુરુષે એક સરખી રીતે સમજવાના છે આ બે અતિચારોની જુદી વ્યાખ્યાને લીધે આ વિષયમા પુરુષને જેટલો નિરકુશ રહેવા દેવામા આવ્યો છે તેટલી જ સ્ત્રીને અકુશમા રાખવામા આવી છે એ હકીકત તુરત સમજાઈ જાય છે સ્વદાર

સંતોષી પુરુષ વેશ્યાગમન કરે યા કોઈ એવો બીજી જાતનો પ્રસંગ રાખે તો તેના સ્વદારસંતોષવ્રતનો સર્વથા ભંગ નથી મનાતો, માત્ર તેને અતિચાર જ લાગે છે એમ ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે અને સમાજ તો દેશાચાર કે રૂઢિને નામે એનો બચાવ પણ કરી લે છે ત્યારે પતિવ્રતા સ્ત્રીને પરપુરુષ સાથે બીજુ તો કાંઈ નહિ પણ માત્ર હાસ્યનો—નિર્દોષ હાસ્યનો પ્રસંગ આવી જાય તો તેમા તેના પાતિવ્રત્યો શંકિત માનવામા આવે છે એટલું જ નહિ પણ એવી નિર્દોષ સ્ત્રીએ કુનટાકીની મનાઈ હોય એવા અનેક દાખલા ધર્મશાસ્ત્રોમા આજ પણ ઉપલબ્ધ છે આપણા દેશમા સ્ત્રીપુરુષના અધિકારનુ વૈષમ્ય આચાર અને વિચારમા ઘણા કાળથી ચાલ્યુ આવે છે એનો પડઘો ધર્મવિધાનના ક્ષેત્રમા પણ પડે એ સ્વાભાવિક જ છે

આ જાતના પુરુષપ્રાધાન્યવાદની અસર સ્વદારસંતોષવ્રત ઉપર એક બીજી પણ થયેલી છે, જેનો વૃત્તાંત આ પ્રમાણે છે ઉપાસકદશાગસૂત્રમા શ્રાવકોના—ગૃહસ્થોના વ્રતો અને તેમના અતિચારોનો ઉલ્લેખ છે તેમા ચોથા અણુવ્રત તરીકે સ્વદારસંતોષને અને તેના પાચ અતિચારોને જણાવેલા છે પણ પછીના વ્યાખ્યાકારો ગ્રન્થાતના પહેલા બે અતિચારોનો વિભાગ બીજી રીતે બતાવે છે તેઓ કહે છે કે જે પુરુષ સ્વદારસંતોષી છે તેને જ પહેલા બે અતિચારો સંભવી શકે છે અને જે પુરુષ માત્ર પરદારવર્જક છે તેને માટે તો એ બે અતિચાર રૂપ જ નથી

સ્વદારસંતોષનો આગળ જણાવેલો પંચસાક્ષીએ પરણેલી સ્ત્રી સિવાયની બધી સ્ત્રીઓને ત્યાગવાનો વિશાળ અર્થ જ

ચાનુ ગ્યો હોત તો અતિચારોના આ વિભાગને જરાપણ સ્થાન ન મળાત ટીકાકારો કહે છે કે સ્વદારસંતોષને પાળનારા પુરુષો સમાજમા બે પ્રકારના મળે છે એક તો એવા કે જેઓ માત્ર પરદારવર્જક છે અને બીજા માત્ર સ્વદારસંતોષી છે પરદારવર્જક એટલે જેઓ માત્ર પારકી સ્ત્રીઓને—બીજાએ પંચમાક્ષીએ સ્વીકારેલી સ્ત્રીઓને—જ વર્જે છે નહિ - વેશ્યાને તથા જેમને લોકો પરસ્ત્રી તરીકે નથી માનતા એવી સ્ત્રીઓને આવા પરદારત્યાગીની મર્યાદામા વેશ્યા વગેરેનો નિષેધ નથી જ આવતો એવો પુરુષ વેશ્યાદિગમન કરે તો પણ તેનુ વ્રત અખંડિત રહે છે, અને પણ દૂષિત થતુ નથી એનું કારણ એ છે કે લોકો વેશ્યા વગેરેને પરદારા નથી જ માનતા આમ છે માટે પરદારત્યાગીને પહેલા બે અતિચારો અતિચાર રૂપે નથી જ ઘટતા હવે જે પુરુષ સ્વદારસંતોષી છે, જેના વ્રતની મર્યાદા પોતાની સ્ત્રીથી આગળ જતી જ નથી જેને પોતાની સ્ત્રીમા જ સંતોષ માનવાનું વ્રત છે તેને કદાચ વેશ્યાદિકને પોતાની સ્ત્રી તરીકે બનાવી પ્રસંગ કરવાની છૂટ ઊભી થાય તેથી જ એને સારુ તે છૂટ તદ્દન નિષિદ્ધ છે છતાંય કદાચ તે એવી છૂટ લે તો પણ તેના વ્રતનો સર્વથા ભંગ તો મનાતો નથી માત્ર આંશિક દૂષણ મનાય છે

ઉપર્યુક્ત અતિચારવિભાગની કલ્પનાથી આપણે કળી શકીએ છીએ કે સ્વદારસંતોષનો અર્થ એ વ્યાખ્યાકારોના જમાનામા કાંઈક સંકીર્ણ થયેલો જણાય છે એથી જ વ્યાખ્યાકારોએ પુરુષની પ્રચલિત સ્થિતિને લક્ષ્યમાં રાખીને સ્વદારસંતોષના પરદારત્યાગ અને સ્વદારસંતોષ એવા બે

વિભાગ કર્યા છે અને તે તે અતિચારોનો વિભાગ ઉપર્યુક્ત રીતે ઘટાવેલો છે

જ્યારે સમાજમા એવા પુરુષોનુ બાહુલ્ય હોય કે જેઓ માત્ર પરદારનો ત્યાગ કરી શકે છે નહિ કે વેશ્યાદિનો, વળી દેશાચાર કે સામાજિક રૂઢિ પણ એવા બધારણોને ટેકો આપતા હોય, ત્યારે માત્ર તેઓને લક્ષ્યમા રાખીને ધર્મશાસ્ત્ર પણ પોતાના વિધાનોની પુનર્વ્યવસ્થા પુરષાનુકૂળ કરે છે

એ રીતે સ્ત્રીસમાજને લક્ષ્યમા રાખીને ભારતના એક પણ શાસ્ત્રમા એક પણ પુનર્ઘટના થઈ હોય એવુ હજી સુધી તો કોઈ ઇતિહાસજ્ઞે નોધેલુ વાચ્યુ કે સાભળ્યુ નથી

બ્રહ્મચર્યની નિરપવાદતા

અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય વગેરે મહાવ્રતો સાપવાદ છે પરંતુ માત્ર એક બ્રહ્મચર્ય જ નિરપવાદ છે અહિંસા વ્રત સાપવાદ છે એટલે સર્વપ્રકારે અહિંસાનો પાલક કોઈ ખાસ વિશિષ્ટ લાભના ઉદ્દેશથી હિંસાની પ્રવૃત્તિમા ઊતરે છતા તેના વ્રતનો ભંગ નથી મનાતો કેટલાક તો પ્રસંગો જ એવા આવે છે કે જો લબ્ધિ એ અહિંસક હિંસા ન જ કરે યા હિંસામા પ્રવૃત્ત ન જ થાય તો તેને વિરાધક પણ માનેલો છે[૨૦] વિરાધક એટલે જૈન આજ્ઞાનો લોપક આવી જ સ્થિતિ સત્યવ્રત અને અસ્તેયાદિ વ્રતમા પણ ઘટાવવાની છે પણ બ્રહ્મચર્યમા તો આવો એક પણ અપવાદ નથી જેણે જે જાતનુ બ્રહ્મચર્ય સ્વીકાર્યુ હોય તેણે વિના અપવાદે તેનુ ને તેવુ જ આચરવાનુ છે

બીજાના આધ્યાત્મિક હિતની દૃષ્ટિ લક્ષ્યમા રાખીને અહિંસાદિનો અપવાદ કરનારો તટસ્થ યા વીતરાગ રહી શકે છે બ્રહ્મચર્યના અપવાદમા એવો સંભવ જ નથી, એનો પ્રસંગ તો રાગ, મોહ કે દ્વેષને જ આવીને છે વળી એવો કામાચારનો પ્રસંગ કોઈના આધ્યાત્મિક હિતને માટે પણ

સભવી નથી શકતો. આવા જ કારણથી બ્રહ્મચર્યના પાલનનું નિરપવાદ વિધાન કરવામા આવ્યુ છે અને એ માટે દરેક જાતના ઉપાયો પણ બતાવવામા આવ્યા છે બ્રહ્મચર્યનો ભગ કરનારાને પ્રાયશ્ચિત્ત તો આકરા છે, તેમા પણ જે જેટલે ઊચે દરજ્જેથી બ્રહ્મચર્યની વિરાધના કરે છે તેને તેના દરજ્જા પ્રમાણે તીવ્ર, તીવ્રતર, તીવ્રતમ પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલા છે જેમકે કોઈ સાધારણ ક્ષુલ્લક સાધુ અજ્ઞાત અને મોહને વશ થઈ બ્રહ્મચર્યની વિરાધના કરે તો તેનુ પ્રાયશ્ચિત્ત એના ક્ષુલ્લક અધિકાર પ્રમાણે યોજેલુ છે અને કોઈ ગીતાર્થ (સિદ્ધાન્તનો પારગામી અને સર્વમાન્ય) આચાર્ય આવી ભૂલ કરે તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત પહેલા ક્ષુલ્લક સાધુ કરતા અનેકગણ વધારે કહેલુ છે લોકોમા પણ આ જ ન્યાય પ્રચલિત છે કોઈ તદ્દન સામાન્ય માણસ આવી ભૂલ કરે તો સમાજ એ વિષે લગભગ બેદરકાર જેવો રહે છે પણ કોઈ કુલીન અને આદર્શ કોટીનો માણસ આ પ્રસગને અગે સાધારણ પણ ભૂલ કરે તો કદાપિ સમાજ તે સાખી લેતો નથી બ્રહ્મચર્યભગ વિષેના પ્રાયશ્ચિત્તનુ વર્ણન આપીએ તે પહેલા કામસસ્કારોને અકુશમા લાવવાને લગતી વિશેષ હકીકત ટૂકમા જણાવી દઈએ

કોઈ બ્રહ્મચારી બ્રહ્મચર્યને પાળતો હોય, તે માટે ઉદ્યમશીલ પણ હોય છતા એને ઊભા થતા પ્રબળતમ કામસસ્કારને અકુશમા કેમ લાવવો? એ પ્રશ્નનો નિકાલ લાવવા તે ગ્રથકારો આ પ્રમાણે કહે છે

એવા પરવશ બનેલા બ્રહ્મચારી બે પ્રકારના હોય છે એક તો ગુરુ કે વડીલોના આજ્ઞાધારી અને બીજા સર્વથા

સ્વચ્છંદી જેઓ આજ્ઞાધારી છે તેઓને માટે જ આ નીચેની યોજના છે આજ્ઞાધારી બ્રહ્મચારી ગુરુની કે વડીલની સમક્ષ પોતાની વિહ્વળ સ્થિતિને પ્રકાશિત કરે પછી ગુરુ એને ઘણા લાબા સમય સુધી નિર્વિકાર ભોજન ઉપર રાખે નિર્વિકાર ભોજન એટલે જેમા ઘી, દૂધ માખણ, દહીં, ગોળ મધ, તેલ, ખટાશ મરચા વગેરે મસાલાદાર ઉદ્દીપક પદાર્થો લેશ પણ ન આવતા હોય, વળી તળેલો એક પણ પદાર્થ તેમા ન હોય, માસ અને મદ્ય તો એને વર્જ્ય જ હોય લાબા સમય સુધી આવી ચર્યા રાખ્યા પછી એની વિહ્વળતા ન મટે તો એવુ જ ભોજન તેને પ્રમાણમા ઓછુ ઓછુ આપવુ અર્થાત્ શરીરના નિર્વાહને બાધ ન આવે એવી રીતે એને રોજ થોડો થોડો ભૂખ્યો રાખવો આ પછી પણ કાંઈ ફેરફાર ન જણાય તો તેને લાબા ઉપવાસો કરાવવા ઉપવાસોથી પણ એ કેમેય ન પડે તો એની પાસેથી સેવા વગેરેનુ ખૂબ મહેનતી કામ લેવુ પછી તેને મહિનાના મહિના સુધી ઊભોજ રહેવાની ભલામણ કરવી પછી કાઈ સુશીલ સાથી આપીને તેને લાબા લાબા વિહારો (પન્થો) કરાવવા. પન્થના થાકથી પણ એ ન શમે તો જો એ શાસ્ત્રાભ્યાસનો રસિક હોય તો તેને શાસ્ત્રો કઠસ્થ કરાવવા તથા તેના અર્થો પણ યાદ રખાવવા આ સ્વાધ્યાયની પ્રવૃત્તિ રાત દિવસ ચલાવવી અને તે પણ લાબા સમય સુધી આ બધા ત્યાગપ્રધાન ઉપાયો અનવરત ચાલુ રાખવાના છે એ યાદ રાખવુ જોઈએ

મનુષ્ય આશ્રમોની વ્યવસ્થામા યથાક્રમ પસાર થઈ પછી સન્યાસમા આવતો હોત તો આવી યોજનાનો ઉદ્ગમ ભાગ્યે જ થાત વા સન્યાસની પ્રતિજ્ઞા અમુક મુદત સુધીની

હોત તો પણ આના બધારણની જરૂર ભાગ્યે જ રહેત આ ઉપરાંત બ્રહ્મચારિણીઓના આ પ્રસંગને લગતા પ્રાયશ્ચિત્તના પ્રકારો, તેને પ્રાયશ્ચિત્ત આપનારાઓની યોગ્યતા અને આ જાતના ગંભીર પ્રસંગો તરફ ગુરુ ઉપેક્ષા રાખે તો તે પણ કેવા મહાપ્રાયશ્ચિત્તનો ભાગી થાય છે, વગેરે વગેરે અનેક વિચારણાઓ તે ગ્રંથોમા નોંધાયેલી છે ૨૧

બ્રહ્મચર્યભંગ કરનારા ભિક્ષુઓ માટે પ્રાયશ્ચિત્તનુ વિધાન આ પ્રમાણે છે

૧ બ્રહ્મચર્યના ભંગનો લગતુ દુઃસ્વપ્ન આવે તો ૧૦૮ શ્વાસપ્રશ્વાસ સુધી મૌન રહી ધ્યાન કરવુ

૨ જાહેર રીતે કોઈ સાક્ષી સ્ત્રીના ચીની તોડવાના ધરાવાથી બ્રહ્મચર્યનુ ખંડન કરે તો એના દીક્ષાપર્યાયનો સર્વથા છેદ કરવો (દીક્ષાપર્યાયનો છે કરવો એટલે કોઈને દીક્ષા લીધે ૨૦ વર્ષ થયા હોય અને તે જો આવો ગુનો કરે તો તેના ૨૦ વર્ષમાંથી ૧૫ વર્ષ કાપી નાખવા અને તેને પાંચ વર્ષથી જ દીક્ષિત થયેલો જાહેર કરવો એટલે કે તેને સંઘમાં વડીલ કે વૃદ્ધ ગણાતો અટકાવવો)

૩ ગર્ભપાત કે ગર્ભાધાનાદિ કરે તો પણ દીક્ષાપર્યાયનો સર્વથા છેદ કરવો

૪ સૃષ્ટિવિરુદ્ધ અને મુખદ્વારા મૈથુન કરનારના પણ દીક્ષાપર્યાયનો સર્વથા છેદ કરવો

જો ઉપર જણાવેલો અપરાધી આચાર્ય ઉપાધ્યાય વગેરેની પદવી ધરાવનો હોય અને તેણે ઉપર્યુક્ત ૨–૩–૪ નંબરમાં લખેલા અપરાધ કર્યા હોય તો તેને યથાયોગ્ય અનવસ્થાપ્ય અને પારાંચિત પ્રાયશ્ચિત્ત આપવા

(અનવસ્થાપ્ય એટલે દીક્ષાપર્યાયનો છેદ કરીને પાછો દીક્ષાનો આરોપ ત્યારે જ કરવામાં આવે કે જ્યારે તેણે અમુક આપેલ પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરું કરેલું હોય. સામાન્ય સાધુઓને તો દીક્ષાપર્યાયનો છેદ કરીને તરત જ દીક્ષા આપવામાં આવે છે, જ્યારે આ જોખમદાર વ્યક્તિઓ માટે વિશિષ્ટ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

પારાંચિત એ અનવસ્થાપ્યના જેવું છે. માત્ર ફેર એ છે કે દીક્ષાપર્યાયનો છેદ કર્યા પછી જે પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરું કરવાનું હોય છે તે જે દેશમાં પોતાની અપકીર્તિ આદિ થયેલ હોય તે દેશાદિને છોડીને અને સાધુવેશ મૂકીને કરવાનું હોય છે.)

સામાન્ય ભિક્ષુ આચાર્ય ઉપાધ્યાયાદિ પોતાના ભિક્ષુત્વનો - પદનો ત્યાગ કર્યા સિવાય બ્રહ્મચર્યનો ભંગ કરે તો તેમને જીવના સુધી આચાર્યાદિની પદવી ફરી આપી શકાય નહિ, તેમ તેઓ લઈ શકે પણ નહિ. જો એ આચાર્ય વગેરે પોતાની પદવીનો ભાર અન્યને સોંપી દે અને ગચ્છથી છૂટા થઈને ભંગ કરે અને તે પછી તેઓ સુધરી જાય એમ ચોક્કસ લાગે તો પણ ત્રણ વર્ષ સુધી તો તેઓને તે પદવી આપી શકાય નહિ જ. ચોથે વર્ષે આપી શકાય અને તેઓ તે વખતે લઈ પણ શકે.

* જીતકલ્પ અને તેની ચૂર્ણિને આધારે

બ્રહ્મચર્યમાં એક ખાસ દૃષ્ટિ

બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં અહિંસાની પણ એક ખાસ દૃષ્ટિ છે. કામાચારને સેવતાં બીજા અનર્થો તો છે જ, ઉપરાંત અનેક જીવોનો ઘાત પણ થાય છે. 'કામાચારને સેવતાં મનુષ્યને કેવા પ્રકારનો અસંયમ લાગે?' એવો પ્રશ્ન શ્રીગૌતમે ભગવાન મહાવીરને કર્યો. એના ઉત્તરમાં ભગવાન મહાવીરે ભગવતીસૂત્રમાં જણાવ્યું કે "કોઈ મનુષ્ય રૂથી ભરેલી નળીમાં તપેલો સળિયો નાખે તો રૂનો નાશ થઈ જાય છે, તેમ કામાચારસેવી મનુષ્ય સ્ત્રીયોનિગત જન્તુઓનો નાશ કરે છે. તે જન્તુઓ પણ આપણી પેઠે પંચેન્દ્રિય છે અને તેમની સંખ્યા નવ લાખ છે. એ ઉપરાંત એ જીવોની સાથે રહેલા સમ્મૂર્છિમ જીવોની તો કોઈ સંખ્યા જ નથી.' વાત્સ્યાયન કામસૂત્રનો ટીકાકાર જયમંગળ પણ નીચેના શ્લોકદ્વારા એ જીવોત્પત્તિનો ઉલ્લેખ કરે છે:

रक्तजाः कृमयः सूक्ष्मा मृदुमध्याधिशक्तयः ।
स्मरसद्मनि कण्डूतिं जनयन्ति तथाऽबलाम् ॥

અધ્યાય ૧, અધિકાર ૨, પૃષ્ઠ ૭૭-૭૮

અર્થાત્ સ્મરસદ્મ—યોનિ—માં જે કંડૂતિ—ચળ આવે છે તે તેમાં રહેલા રક્તજન્ય સૂક્ષ્મ કૃમિઓને લીધે

કવિ કેકાક્રોમ પોતાના ગતિરહસ્યમા (પરિ. ૩, શ્લો ૮, પૃ ૨૩) પણ આ જ વાતને આ જ શબ્દોમા મૂકે છે

योनियन्त्रसमुत्पन्ना, सुसूक्ष्मा जन्तुराशय ।
पीड्यमाना विपद्यन्त यत्र तन्मैथुनं त्यजेत् ॥

યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ ૨, શ્લો ૭૯, પૃ ૧૨૧

એમ શ્રી આચાર્ય હેમચન્દ્ર કામાચારમા થતા જીવવધનો ત્યાગ કરવા કામાચારના વર્જનનો ઉપદેશ કરે છે અને સાથે વાત્સ્યાયનનો ઉપયુક્ત પુરાવો પણ ટાંકે છે

વર્તમાન વિજ્ઞાને સ્વીકારેલું આ જીવોત્પત્તિનું સમર્થન તો જાણીતું છે એમ બ્રહ્મચર્ય પાળવામા જેમ બીજી અનેક દૃષ્ટિઓ છે તેમ આ અહિંસાની પણ એક દૃષ્ટિ છે અને ખાસ કરીને જૈન ઉપદેશકો બ્રહ્મચર્યનો ઉપદેશ દેતા તેનો પણ ઉપયોગ કરે છે

બ્રહ્મચર્યમા સાવધ રાખવા માટે ઉપદેશશૈલી

આના ઉપદેશોમા મોટે ભાગે સ્ત્રીજાતિની નિંદાદ્વારા તે પ્રતિ ઘૃણા ઉપજાવી વિષય તરફનો વૈરાગ્ય ટકાવવાની હકીકતો આવે છે આ જાતની શૈલી[૨૨] સૂત્રકાળથી તે આજ સુધીના સાહિત્યમા એક સરખી ચાલી આવે છે સૂત્રોમા કહેલું છે કે સ્ત્રીજાતિ બહુ માયાવાળી છે એનું મન કપાય હોય છે, વચન બીજે હોય છે અને પ્રવૃત્તિ વળી ત્રીજે હોય છે જેમ વૈતરણી નદી દુસ્તર છે તેમ સ્ત્રીઓ પણ દુસ્તર છે સ્ત્રીઓ ખૂબ હાવભાવ કરીને પુરુષોને લલચાવે છે માટે બ્રહ્મચારી પુરુષોએ તેમનાથી ચેતના ચાલવુ વળી બ્રહ્મચારી પુરુષ ચેતતો હોય છતા કદાચ તેનુ મન બહાર ચાલ્યુ જાય તો તેણે એમ વિચારવુ કે જેણીની તરફ મારું મન જાય છે તેણી મારી નથી, હુ પણ તેનો નથી એમ સસારનો અસ્થિર સબધ વિચારી તેણી તરફના રાગો દૂર કરવા પ્રયત્નશીલ રહેવુ, આતાપના લેવી (સૂર્યના તડકામા ધ્યાન કરવુ), સુકુમારતાનો ત્યાગ કરવો, શબ્દાદિ વિષયોને ત્યજી દેવા અને કામના પરિણામો વિચારી રાગ અને દ્વેષનો છેદ કરવા તત્પર રહેવુ યોગશાસ્ત્રમા આચાર્ય હેમચન્દ્ર કહે

છે કે સ્ત્રીઓ સ્વભાવે જ ઠગ, ક્રૂર, ચચળ અને કુશીલ હોય છે તેઓ તો એવી દુષ્ટ હોય છે કે સ્વાર્થ માટે પોતાના પતિને, પુત્રને, પિતાને કે ભાઈને પણ ખાડામા નાખતા પાછુ વળી ન જુએ ટૂકામા સ્ત્રીઓ સસારનુ બીજ છે, નરકમાર્ગની દીવીઓ છે, શોકોનુ મૂળ છે અને દુખોની ખાણ છે માટે બ્રહ્મચારી પુરુષે તેમનાથી સદા ચેતતા રહેવુ

આની શૈલી ઉપરાત એક બીજી શૈલી પણ છે તેમા ભય અને લાલચો દ્વારા બ્રહ્મચારીને સાવધ થવાની સૂચના છે જેમ બ્રહ્મચારી પુરુષ કે સ્ત્રી પોતાના વ્રતમા સાવધ ન રહે તો તેને જન્મે જન્મે નપુસક થવુ પડશે કે ગ્લાવુ પડશે નરકમા તપેલા લોઢાની પૂતળીને ભેટવુ પડશે આ લોકમા એની પ્રતિષ્ઠા જશે નિર્ધનતા આવશે ભગદર વગેરે રોગો થશે વગેરે વગેરે

જે પોતાના વ્રતને બરાબર પાળે છે તેને અગ્નિ પાણી સમાન છે, સાપ ફૂલની માળા સમાન છે વાઘ તો તેની પાસે હરણિયુ બની જાય છે, વિઘ્નો ઉત્સવરૂપે થઈ જાય છે, તેના સાધેલા મત્રો ફળે છે, જગતમા જશ વધે છે, તેને દેવો સહાય કરે છે નવે નિધાન આપડે છે, ચક્રવતી પણ ભજે છે અને યથેષ્ટ કામભોગો પણ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે બ્રહ્મચારીએ પોતાના વ્રતને બરાબર સાચવવુ આ રીતે બ્રહ્મચર્યમા સાવધ રહેવા માટે એક તો સ્ત્રીજાતિના અત્યત અપકર્ષની વાતો કરી તેના તરફ ઘૃણા પેદા કરવાની અને બીજી ભય અને લાલચ બતાવવાની ઉપદેશશૈલી પહેલેથી ચાલી આવે છે આ સિવાય બીજી કાઈ શૈલી શાસ્ત્રમા કે વ્યવહારમા ચાલુ હોય એમ જણાતુ નથી

વૈવાહિક મર્યાદા

જૈન ધર્મ વિધાન કરે તો બ્રહ્મચર્યનું જ કરે એથી વિવાહ કેમ કરવો, કેવા પાત્રની સાથે કરવો, કેટલી વયે કરવો વગેરે પ્રશ્નોનો નિકાલ જૈનોના પ્રાચીન સાહિત્યમાં નથી દેખાતો, તેમજ સંતાનોત્પત્તિની આવશ્યકતા વિષે પણ એ શાસ્ત્ર તદ્દન ઉદાસીન છે ત્યારે વૈદિક સ્મૃતિઓ કે જેમાં ગૃહસ્થાશ્રમની પદ્ધતિને ખાસ આવશ્યક માનવામાં આવી છે—તેઓમાં વિવાહને લગતા અનેક જાતના પ્રશ્નોનો નિકાલ અને સંતાનોત્પત્તિની આવશ્યકતા વિષેનો ખાસ મત નોંધાયેલો છે સ્મૃતિઓની પેઠે જૈન શાસ્ત્રોમાં કોઈ જાતના વૈવાહિક વિધાનો નથી પરંતુ તેઓમાં સ્ત્રીપુરુષોના જે જે વર્ણનો આવેલા છે તે દ્વારા તે સમયની વિવાહવિષયક મર્યાદા વિષે જરૂર પ્રકાશ પડે એમ છે

ભગવાન ઋષભદેવના સમયમાં દરેક સ્ત્રીને પેટ પુત્ર-પુત્રીનું યુગલ જ જન્મતું અને વય પ્રાપ્ત થતા તે જ યુગલ પરસ્પર સ્નેહસંબંધથી જોડાતું આજની ભાષામાં કહીએ તો તે જમાનામાં સહોદર ભાઈબહેનનું લગ્ન થતું શારીરિક, પ્રજાકીય કે બીજા કોઈ કારણને લીધે ઋષભદેવજીએ પોતે એ પદ્ધતિ બદલી અને તે જાતના યુગલવિવાહનો નિષેધ કર્યો

ત્યાર પછી આજસુધીમાં સહોદર ભાઈબહેનનું સામાજિક રીતે લગ્ન થયેલું જણાતું નથી, પણ ક્ષત્રિયાદિમાં મામા ફઈ વગેરેનાં ભાઈબહેનો સામાજિક રીતે આજ પણ વરે છે એ પ્રાચીન સહોદરવિવાહનો અવશેષ હોય એમ કદાચ માની શકાય

વૈદિકસ્મૃતિઓમાં 'अष्टवर्षा भवेद् गौरी' જેવાં અનેક વચનો મળે છે અને એ વચનો ઉપર જ બાળવિવાહના સમર્થનનું મંડાણ છે ત્યારે સ્મૃતિઓથી પણ પુરાણા જૈનકથાસાહિત્યમાં એક પણ પાત્રનું લગ્ન એ રીતે વર્ણવેલું નથી મળતું એમાં તો જે જે પાત્રોના વિવાહની હકીકત મળે છે તેમાં યૌવનપ્રાપ્ત અને લાવણ્ય, રૂપ તથા ગુણોમાં સરખેસરખાં જોડીઓની જ નોંધ મળે છે જ્યારે કોઈ કન્યા કે વરના વિવાહનો પ્રસંગ વર્ણવવાનો હોય છે ત્યારે એ વિશે આગમમાં આ રીતે લખેલું હોય છે—કન્યાનાં માતાપિતા પોતાની કન્યાને યુવતિ થયેલી જાણે બાલભાવથી સર્વથા મુક્ત થયેલી સમજે ઉત્કૃષ્ટ અને ઉત્કૃષ્ટ શરીરવાળી થયેલી જુએ તથા ભોગમાં સમર્થ થયેલી માને ત્યારે એનો એને બરાબર યોગ્ય એવા ભર્તા સાથે ઉચિત શુલ્ક અને ઉચિત વિનયપૂર્વક વિવાહ કરવાનું ઠરાવે છે પુત્રનાં માતાપિતા પોતાના પુત્રને યુવાન થયેલો જાણે, બાલભાવથી સર્વથા મુક્ત થયેલો સમજે ભોગસમર્થ થયેલો જુએ બહોંતેર કળામાં નિપુણ અને પરિપક્વ જ્ઞાનવાળો થયેલો માને ત્યારે તેનો તેને બરાબર યોગ્ય એવી કન્યા સાથે વિવાહ કરવાનો વિચાર કરે છે આવાં અનેક વર્ણનો ભગવતી, જ્ઞાતા, વિપાક વગેરે અનેક સૂત્રોમાં ઉપલબ્ધ છે[૨૩]

આ ઉપરથી એમ ચોક્કસ માની શકાય છે કે એ જમાનામા બાળવિવાહ કે વૃદ્ધવિવાહનું તો નામ જ ન હતુ હવે સૂત્રસાહિત્યના ટીકાકારોએ પણ આ વિષે જે જે નોંધો કરેલી છે તે પણ જોઈએ આગમોના ટીકાકાર અભયદેવસૂરિ (અગિયારમો સૈકો) સ્થાનાગસૂત્રની ટીકામા[૨૪] લખે છે કે વીશ વર્ષનો વર અને સોળ વર્ષની કન્યાનો વિવાહ થાય તો જ પ્રજા પરાક્રમી, નીરોગી, દીર્ઘાયુ અને બુદ્ધિશાળી થઈ શકે છે એથી ઓછે વર્ષે વિવાહિત થનારી જોડીઓની પ્રજા નિર્બળ, રોગી, જડ અને અલ્પજીવી થાય છે પ્રવચનસારોદ્ધારના કર્તા શ્રી નેમિચંદ્ર[૨૫] કહેલું છે કે વિવાહિત થનાર વરનું વય ૨૫ વર્ષનું અને કન્યાનું વય સોળ વર્ષનું હોવુ જોઈએ જો એમ હોય તો જ પ્રજા બળવાન, વીર્યવાન, આરોગ્યવાન અને બુદ્ધિમાન થઈ શક છે મૂળ આગમોમા વિવાહમર્યાદા વિષે સ્વતત્ર વિચાર કશો જ નથી છતા બ્રાહ્મણધર્મની પ્રબળ અસરથી પ્રેરાયેલા દક્ષિણ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના બન્ને સપ્રદાયના આચાર્યોએ જૈન દૃષ્ટિને લક્ષ્યમા રાખીને વિવાહમર્યાદા વિષે ઘણુઘણુ લખી નાખ્યુ છે વરકન્યાની પરીક્ષા, વિવાહનો વિધિ, એને અગે નારીપરીક્ષા, પુરુષપરીક્ષા વગેરે કામસૂત્રોના જેવા પ્રકરણો પણ લખી નાખ્યા છે તેમા કેટલીક બીભત્સ વાનો પણ આવેલી છે[૨૬]

હવે વિધવાવિવાહ વિષેની આ લોકોની દૃષ્ટિને આપણે જાણી લઈએ વિધવાવિવાહ નિંદનીય છે કે પ્રશસનીય એવુ તો ક્યાય આવતુ જ નથી પણ બે ત્રણ પ્રામાણિક કથાઓમાં વિધવાવિવાહનો પ્રસગ આવેલો છે છતા તે તરફ ઘૃણા તો નથી

બનાવવામા આવી પહેલો પ્રસગ ભગવાન ઋષભદેવજીનો છે તેઓ એવી સ્ત્રીને પરણેલા કે જેનો પતિ મરી ગયેલો આ વિવાહને પ્રાચીન વ્યાખ્યાકારોએ બહુ રોચક શબ્દોમાં, પ્રસન્નભાવે વર્ણવ્યો છે ૨૭ બીજો પ્રસગ એક ગણધરનો છે તેમા એમ આવે છે કે છ । ગણધર મડિતપુત્ર અને સાતમા ગણધર મૌર્યપુત્ર એ બન્નેની માતા એક હોવા છતા તેમના ગોત્રો જુદા જુદા છે તેનુ કારણ એમ બતાવવામા આવ્યુ છે કે તે બન્નેના પિતા જુદા જુદા છે આમ તો ત્યારે જ બની શકે કે એક બાઈ એકવાર પરણી હોય અને એક પુત્ર થયો હોય પછી તે જ બાઈ ગયા પછી ફરી પરણે અને પુત્ર પણ થાય આ પદ્ધતિ જ વિધવાવિવાહની પદ્ધતિ છે આ પદ્ધતિ વિષે સત્તરમા સૈકાના ટીકાકાર શ્રીવિનયવિજયજી એમ લખે છે૨૮ ઃ "કોઈ દેશમા એવી પણ પ્રથા છે કે એક પતિ મર્યા પછી બીજો પતિ વરી શકાય, એમ વૃદ્ધ પુરુષો કહે છે વાચકોએ યાદ રાખવુ જોઈએ કે એ બન્ને ગણધરો વૈદિક બ્રાહ્મણો હતા ત્રીજી બાબત ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ મત્રી વસ્તુપાલ તેજપાળને લગતી છે તેમના રાસના કર્તા શ્રીલક્ષ્મીસાગર સૂરિ અને પાસચદ્ર સૂરિ એ બન્ને આ વિષે આ પ્રમાણે જણાવે છે — "પોરવાડ આસરાજ ગર્ભશ્રીમત હતો પણ હવે તો નિર્ધન છે તેથી તેણે પોતાના વતન પાટણને છોડી માનાસણમા આવીને નિવાસ કર્યો છે માનાસણમા પોરવાડની જાતનો આભૂશાહ નામનો શેઠ છે તેને કુવરી કરીને એક પુત્રી છે પણ તે દુર્દૈવે બાળપણમા જ રડાપો પામેલી છે એ બાળવિધવા ધર્મનિયમમા પોતાનો સમય વિતાવે છે એકવાર હરિભદ્રસૂરિનુ વ્યાખ્યાન સાભળવા તે

ઉપાશ્રયે ગઈ તેમીને જોઈને સામુદ્રિક શાસ્ત્રના પારગામી તે આચાર્ય વિસ્મય પામ્યા તે વખતે ત્યા આમરાજ પણ બેઠેલો હતો આસરાજે ગુરુને વિસ્મયનુ કારણ પૂછ્યુ ગુરુએ કહ્યુ કે આ બાળાની કૂખથી સૂર્યચદ્ર જેવા બે પુત્ર-રત્ન નીપજવાના છે એ સાભળીને એનો કુવરી સાથે પરણવાનો વિચાર થયો એ જાણતો હતો કે કુવરી તો બાળવિધવા છે એથી જ તેનુ મન સકોચાયુ પણ ઋષભદેવના દાખલાથી પોતાના મનનુ સમાધાન કરી તેણે કુવરી સાથે ઘરવાસ કર્યો અને પૂર્વપ્રથાનુ પાલન કર્યુ[૨૯]

જૈનોમા સુપ્રસિદ્ધ દાનવીર જગડૂ વિષે નીચેની વાત એના ચરિત્રમા નોધાયેલી છે

"શ્રીમાન જગડૂને પોતાની સ્ત્રી યશોમતીથી પ્રીતિમતી કન્યાનો જન્મ થયો તે કન્યાને તેણે (લગ્નનો સમય આવ્યો જાણી) એક સારે દિવસે યશોદેવ નામના પુરુષને પરણાવી પણ તેનું પાણિગ્રહણ કર્યા પછી તત્કાળ તે મૃત્યુ પામ્યો ત્યારપછી સ્વજ્ઞાતિના બુદ્ધિમાન અને વૃદ્ધપુરુષોની અનુમતિથી પોતાની દીકરી એક બીજા વરને તે આપવા તૈયાર થયો, ત્યારે બે કુળવાન વૃદ્ધ અને ચતુર વિધવાઓ પુષ્કળ શૃગાર સજીને તેને આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કહવા લાગી– 'જો તુ તારી વિધવા પુત્રીને માટે વર ખોળતો હોય તો હે શ્રીમન્! અમારે વાસ્તે પણ વરની શોધ કરજે' એ શ્રીમાળ વશના ભૂષણરૂપ જગડૂ તે બે સ્ત્રીઓના એવા બોધક વચનો સાભળીને મનમા લજ્જા પામ્યો અને પછી પુત્રીના શ્રેય માટે કૂવા, વાવ આદિ પુણ્યના કાર્યો કરાવવા લાગ્યો"

ખખ્ખરકૃત જગડૂચરિત્ર પૃ ૪૦ ૪૧.

આ ઉપરથી જૈન સાહિત્યની વિધવાવિવાહ પ્રત્યેની દૃષ્ટિને આપણે સમજી શકીએ છીએ

જૈન કથાઓ વાચતા એમ પણ જણાય છે કે જૈનોમા અને જૈનેતરોમા બહુવિવાહ ખૂબ પ્રચાર પામેલો હતો સ્ત્રીઓ સમ્પત્તિ જ મનાતી એટલે જેને અધિક સ્ત્રીઓ તે અધિક પુણ્યશાળી, અધિક ભાગ્યવાન ચક્રવર્તીને ચોસઠ હજાર સ્ત્રીઓના પતિ તરીકે વર્ણવેલા છે અને સાથે કહેલું છે કે ચક્રવર્તીને એટલી સ્ત્રીઓ તો હોવી જ જોઈએ તેથી વધારે ભલે હોય પણ ઓછી હોય તો ચક્રવર્તીની મર્યાદાને અણછાજતું લાગે છે એ પ્રમાણે વાસુદેવને બત્રીસ હજાર સ્ત્રીઓના પતિ તરીકે વર્ણવેલ છે ત્રણ તીર્થંકરો ચક્રવર્તી હતા તેમને પણ પ્રત્યેકને ચોસઠ ચોસઠ હજાર સ્ત્રીઓ હતી એ જ હકીકત આજ પણ એમની સ્તુતિ કરતા ગાવામા આવે છે

સ્ત્રીઓ વિષે વિચાર કરતા સમજાય છે કે એ સમયનો સ્ત્રીસમાજ ખૂબ પરતત્ર હતો તે એટલે સુધી કે વિરાગીઓની નિંદા કરવી હોય ત્યારે પણ પુરુષની વાસનાની નિન્દા ન કરતા જ્યા ત્યા માત્ર સ્ત્રીઓની જ નિન્દા કરવામા આવેલી છે તે સમયે બીજા સમાજની અસરથી જૈન સમાજે પણ કેટલાક એવા નિયમો ઘડ્યા છે જેથી સ્ત્રી અને પુરુષના અધિકારનુ સામ્ય તૂટી ગયુ છે જૈન ધર્મમા સ્ત્રીને સર્વજ્ઞ થવાનો અધિકાર છે, મુક્તિ મેળવવાનો અધિકાર છે, એક સ્ત્રી તો તીર્થંકર પણ થયા છે ત્યારે જૈન સપ્રદાય સ્ત્રીને દૃષ્ટિવાદ નામનુ શાસ્ત્ર—જે બધા આગમોમા મુખ્ય હોઈ વેદ જેવુ માન્ય છે—ને શીખવાનો અધિકાર નથી સ્વીકારતો આમ છતા

પછીના જમાનામાં થયેલા આચાર્ય હેમચંદ્રે સ્ત્રીજાતિની નિંદા કરનારાઓમાં મણા ન રાખવા છતાં એમ પણ કહેલું છે કે કાંઈ એકલી સ્ત્રીઓ જ દુષ્ટ નથી. પુરુષો પણ દુષ્ટ, ક્રૂર, કપટી, વિષયી અને જુલમી છે. સ્ત્રીઓ તો પવિત્ર અને નરપુરુષોની માતા છે. તીર્થંકરો પણ એની જ કૂખે આવેલા છે. સ્ત્રીસમાજ તરફની આ એમની જે તરફદારી છે તે પણ એક જમાનાની અસર છે. જૈન સાહિત્યની વિવાહ અને સ્ત્રીઓ તરફની દૃષ્ટિ સમજવાને આટલી હકીકત પૂરતી છે.

બ્રહ્મચર્યજન્ય સિદ્ધિ અને ચમત્કારો

બ્રહ્મચારી પાસે અનેક વિશિષ્ટ સિદ્ધિઓ હોય છે, એ અનેક જાતના ચમત્કારો કરી બતાવી શકે છે એવી માન્યતા આજ કેટલાયે સમયથી સમાજમાં રૂઢ થયેલી છે. આ માન્યતાઓનું મૂળ કેટલીક કથાઓમાં દેખાય છે. બ્રહ્મચારીનું બોલેલું થાય જ, બ્રહ્મચારીના આશીર્વાદથી નિર્ધન ધનવાન થાય, વાંઝણી પુત્રવતી થાય, જેને માથે એનો હાથ હોય તેને કદિ કયાય પણ નિષ્ફળતા ન જ હોય, બહેરાઓ સાંભળતા થાય, મૂગાઓ બોલતા થાય, જ્યાં એનાં પગલાં થાય ત્યાં લીલાલહેર જ હોય. આ જાતની અનેક માન્યતાઓને એ કથાઓ પોષે છે અને સાથે કોઈ સતીના કપાયેલા હાથ સાજા થયા, કોઈ સતીએ કાચે તાતણે ચાલણી બાંધી કૂવામાંથી પાણી કાઢ્યું, કોઈ સતીને શૂળીનું સિંહાસન થયું, એ જાતના અનેક ચમત્કારોથી ભરેલા વૃત્તાંતોને પણ રજૂ કરે છે. આથી જ સમાજમાં બ્રહ્મચર્યના પાલન કરતાં પૂજનનો અતિરેક થયેલો છે, લોકોનો મોટો ભાગ કોઈ

જાતની ઐહિક કે પારલૌકિક આશા વિના શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય પાળવા માટે તૈયાર નથી. નામના બ્રહ્મચારીઓ ઠેરઠેર પૂજાય છે. લોકો તેમના ઘેર પગલાં કરાવે છે, અને રોગીઓ રોગ મટાડવા, નિર્ધનો ધનવંત થવા, વાંઝિયા પુત્રવાન થવા બ્રહ્મચારી કહે તે કરવા તૈયાર હોય છે. આ સ્થિતિ તો આજકાલ આખા દેશમાં વ્યાપેલી છે. એનો લાભ લઈ કેટલાક ધૂર્તો બ્રહ્મચારીના સ્વાંગમાં રહીને ભોળા લોકોને લૂંટે છે અને મનમાન્યું ભોગવે છે. કહેવાય છે કે 'લોભિયા હોય ત્યાં ધૂતારા ભૂખે ન મરે' એ કહેવત ચરિતાર્થ થઈ રહી છે.

૧૬ સ્ત્રીનો વિરોધ હોવા છતાં જેમણે વિષયત્યાગ કર્યો હોય એવા દાખલાઓ છે?

૧૭ 'ऋतौ भार्यामुपेयात्' એ નિયમનું ઉલ્લંઘન પાપરૂપ મનાયું છે? કે 'અન્ય સમયે નહિ' એટલી જ એની મતલબ છે?

૧૮ ગૃહસ્થાશ્રમી વિષયનો ત્યાગ કર્યા વગર જ્ઞાની થઈ શકે એવી માન્યતા ક્યાંય મળી આવે છે?

૧૯ આ જ વિષયમાં જૈન સાહિત્યમાંથી અને અન્ય પંથો, સંપ્રદાયો અથવા ધર્મોમાંથી શી માહિતી મળે છે?

૨૦ વિષયસેવનનો કાળ ક્યાંથી ક્યાંસુધી વિહિત મનાયો છે?

૨૧ બાળલગ્ન સામે અથવા બાલ્ય દશાના વિષય સામે કાંઈ વચનો જડે છે?

૨૨ સામાજિક વ્યવહારમાં સ્ત્રીપુરુષો એકબીજાના પ્રસંગમાં કેટલે દરજ્જે આવે તો તે યોગ્ય ગણાય? ક્યાં અતિપ્રસંગ ગણાય?

૨૩ કન્યાઓ સ્વયંવર કરે એ બરાબર છે કે નહિ? એ વિષેના અભિપ્રાયો ક્યાંય મળી આવે છે?

૨૪ પરાણે બ્રહ્મચર્યપાલન કરવું પડવાથી સાધુઓના સંઘમાં વિશેષ વ્યાધિઓ અને આધિઓ દાખલ થયાના કાંઈ દાખલા છે?

૨૫ સંઘમાં પરાણે બ્રહ્મચર્ય પાળતા કરાવતા છડેચોક અનાચાર ચાલ્યાના દાખલાઓ છે? અનાચારી સાધુઓને સંઘે, સમાજે કે રાજાએ સજા કર્યાના દાખલાઓ મળી આવે છે?

૨૬ વિષયત્યાગ કરી સાધુ થયા પછી ફરી ગૃહસ્થાશ્રમમાં છૂટ સાથે કે છૂટ વગર દાખલ થયાના દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે?

૨૭ સાધુઓની અત્યંત વિરક્તિ સામે સમાજમાં અત્યંત વિષયાસક્તિ વધી છે એવું અનુમાન કાઢવાને અવકાશ છે? બ્રહ્મચર્યના આદર્શની ટોળ, મશ્કરી કે હાસી કરનારા પુરુષો અથવા ઉલ્લેખો મળી આવે છે?

૨૮ જૈનધર્મના શ્વેતાંબર, દિગમ્બર વગેરે વિભાગોમાં બ્રહ્મચર્યના આદર્શની બાબતમાં કાંઈ સૂક્ષ્મ અથવા સ્થૂલ મતભેદ છે?

૨૯ લોકોત્તર વિભૂતિઓ બાદ કરતા અને કેવળ સામાન્ય દાખલાઓ જોતાં સ્વચ્છ ગૃહસ્થાશ્રમી માણસ કરતાં ચુસ્ત બ્રહ્મચારી માનસિક અથવા આધ્યાત્મિક શક્તિમાં ચઢિયાતો હોય છે એવો અનુભવ થયો છે?

૩૦ બ્રહ્મચર્યની શક્તિ વિષે જેટલા દાવા કરેલા છે તેમાંના કેટલા સાચા નીવડ્યા છે?

૩૧ કુટુંબકલેશથી કાયર થઈ અથવા જીવનસંગ્રામમાં હારી જઈ સાધુ થયેલા લોકોનું પ્રમાણ કેટલું હશે?

૩૨ કોઈ પણ વિશ્વસનીય ડૉક્ટર પાસેથી સાધુઓને થતા રોગો વિષે સામાન્ય માહિતી મળી શકે એવું છે?

૩૩ કામવિકાર દુસહ થાય ત્યારે તે શાન્ત પાડવા ખાતર સાધુઓ કયા ઉપાયો શોધે છે?

૩૪ સાધ્વી બ્રહ્મચારિણી માટે ના કેવા નિયમો કરેલા છે?

૩૫ ઉપરના સવાલોમાંથી તેમને લાગુ પડતા સવાલોની કાંઈ માહિતી મળે છે?

૩૬ સાધ્વી બ્રહ્મચારિણીઓની સંખ્યા દરેક જમાનામાં કેટલી હતી? ક્યારે તે સંખ્યા વધેલી અને ક્યારે ઘટેલી એ વિષે કાંઈ માહિતી મળે એમ છે?

આ નિબંધમાં જૈનદષ્ટિને મુખ્ય રાખીને બ્રહ્મચર્ય વિષે લખવામાં આવ્યું છે ક્યાંક સ્મૃતિશાસ્ત્ર સાથે તુલના પણ કરેલી છે અને ક્યાંક અમારો સ્વતંત્ર મત પણ મૂક્યો છે એકંદરે જૈનશાસ્ત્રમાં બ્રહ્મચર્ય વિષે આજ સુધીમાં જે કાંઈ નોંધાયેલું છે તે બધું લગભગ આમાં આવી ગયેલું છે આ નિબંધ લખવામાં નીચે જણાવેલા જૈન ગ્રંથોનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલો છે

(૧) પ્રશ્નવ્યાકરણ (૨) સ્થાનાંગસૂત્ર (૩) ઉપાસકદશાંગ (૪) ભગવતીસૂત્ર (૫) દશવૈકાલિકસૂત્ર (૬) સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર (૭) ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર (૮) યોગશાસ્ત્ર (૯) પંચાશક (૧૦) પ્રવચનસારોદ્ધાર (૧૧) જ્ઞાનાર્ણવ (૧૨) ઉપદેશમાળા (૧૩) ઋષિમંડળવૃત્તિ (૧૪) ભરતબાહુબલિવૃત્તિ (૧૫) પરિશિષ્ટપર્વ (૧૬) નિશીથચૂર્ણિ (૧૭) વ્યવહારભાષ્ય (૧૮) જીતકલ્પસૂત્ર (૧૯) સાગારધર્મામૃત (૨૦) આચારાંગસૂત્ર (૨૧) ત્રૈવર્ણિકઆચાર (૨૨) જ્ઞાતાધર્મકથાસૂત્ર તથા (૨૩) વિપાકસૂત્ર વગેરે

છેવટે બ્રહ્મચર્યના પ્રેમીઓ આમાંથી સારસારને લેશે અને નિસ્સારને છોડશે અને અમારા શ્રમનો કદરુજર કરશે એ અંતિમ આશા સાથે વિરમીએ છીએ

લેખનાં પૃષ્ઠવાર ટિપ્પણો

પૃ ૬ ટિપ્પણ—૧

"ब्रह्मचर्यं सत्यतपोभूतदयेन्द्रियनिरोधलक्षणम्।"

सूत्रकृतांग सूत्र, श्रुतस्कंध २, अध्य ५, गाथा १

"व्रतपरिपालनाय ज्ञानाभिवृद्धये कषायपरिपाकाय च गुरुकुलवासो ब्रह्मचर्यम् अस्वातन्त्र्यं गुर्वधीनत्वं गुरुनिर्देशस्थायित्वमित्यर्थं च"

तत्त्वार्थभाष्य, अध्याय ९, सूत्र ६

પૃ ૭ ટિપ્પણ—૨

અહિંસા પાળવાની પ્રતિજ્ઞા

"तत्थ खलु पढमे भंते महव्वए पाणाइवायाओ वेरमणं, सव्वं भंते पाणाइवायं पच्चक्खामि, से सुहुमं वा बायरं वा तसं वा थावरं वा नेव सयं पाणे अइवाएज्जा, नेवन्नेहिं पाणे अइवायाविज्जा पाणे अइवायंते वि अन्ने न समणुजाणामि तिविहं तिविहेणं मणेणं वायाए काएणं न करेमि न कारवेमि करंतं पि अन्नं न समणुजाणामि, तस्स भंते पडिक्कमामि निंदामि गरिहामि अप्पाणं वोसिरामि।"

इत्यादि

બ્રહ્મચર્યના પાલનની પ્રતિજ્ઞા

' अहावरे चउत्थे भंते महव्वए मेहुणाओ वेरमणं, सव्वं भंते मेहुणं पच्चक्खामि, से दिव्वं वा माणुसं वा तिरिक्खजोणियं वा नेव सयं मेहुणं सेविज्जा नेवन्नेहिं मेहुणं सेवावेज्जा, मेहुणं सेवंते वि अन्ने न समणुजाणामि, जावज्जीवाए तिविहं तिविहेणं मणेणं वायाए कायेण न करेमि न कारवेमि करंतं पि अन्नं न समणुजाणामि तस्स भंते पडिक्कमामि निंदामि गरिहामि अप्पाणं वोसिरामि। से मेहुणे चउव्विहे पन्नत्ते तंजहा—दव्वओ, खित्तओ, कालओ, भावओ, दव्वओ णं मेहुणे रूवेसु वा रूवसहगएसु वा। खित्तओ णं मेहुणे उड्ढलोए वा अहोलोए वा तिरियलोए वा। कालओ णं मेहुणे दिवा वा राओ वा। भावओ णं मेहुणे रागेण वा दोसेण वा—"

पाक्षिकसूत्र पृ० ८ तथा २१

પૃ ૮ ટિપ્પણ—૩

મુખ્ય મુખ્ય મહાસતીઓના નામો આ છે

સુલસા ચંદનબાળા મનોરમા મદનરેખા દમયંતી, નર્મદા સુંદરી સીતા નંદા ભદ્રા સુભદ્રા રાજીમતી ઋષિદત્તા પદ્માવતી અંજના, શ્રીદેવી, જ્યેષ્ઠા સુજ્યેષ્ઠા મૃગાવતી પ્રભાવતી, ચેલ્લણા બ્રાહ્મી સુંદરી, રુક્મિણી રેવતી, કુંતી, શિવા, જયંતી દેવકી દ્રૌપદી ધારિણી કલાવતી પુષ્પચૂલા, પદ્માવતી, ગૌરી, ગાંધારી લક્ષ્મણા સુસીમા જંબુવતી સત્યભામા રુક્મિણી યક્ષા યક્ષદત્તા ભૂતા ભૂતદત્તા સેના વેણા રેણા

આ સતીઓના વિશેષ પરિચય માટે જુઓ ભરતબાહુબલિની વૃત્તિ મૂળપાઠ માટે જુઓ પંચપ્રતિક્રમણ—ભરહેસરની સજ્ઝાય

પૃ ૮ ટિપ્પણ—૪

નંદિષેણ અને આર્દ્રકુમારના વૃત્તાંત માટે જુઓ ત્રિષષ્ટિ૦ મહાવીરચરિત સર્ગ ૬–૭ જંબૂકુમારના અને સ્થૂલભદ્ર તથા કોશાના વૃત્તાંત માટે જુઓ પરિશિષ્ટપર્વ, સર્ગ ૨–૩–૮

પૃ ૯ ટિપ્પણ—૫

જુઓ ત્રિષષ્ઠિ૦ ચરિત–પર્વ ૬, સર્ગ ૬, જ્ઞાતાસૂત્ર–મલ્લિ અધ્યયન પૃ ૧૪૬ થી તથા ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ–મલ્લિ–પૃ ૭૭

પૃ ૧૦ ટિપ્પણ—૬

રાજીમતી અને રથનેમિના વૃત્તાંત માટે જુઓ ત્રિષષ્ઠિ૦ ચરિત પર્વ ૮ સર્ગ ૯, તથા ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર રથનેમીય અધ્યયન ૨૨ તથા દશવૈકાલિકસૂત્ર, અધ્યયન ૨

રાજીમતી ઉપર મુગ્ધ થયેલા રથનેમિને તેણીએ જે જે માર્મિક વચનો કહ્યા છે તેનો સાર આ પ્રમાણે છે

' તુ રૂપમા ભલે વૈશ્રમણ—કુબેર—હો, લલિતપણામા ભલે નલ હો, અરે ભલેને સાક્ષાત્ ઇન્દ્ર હો તોપણ તને હુ ઇચ્છુ જ નહિ

'હે કામી પુરુષ! તારી ખાનદાની ક્યા ગઈ? તુ યાદવ કુળનો હોઈને પણ સયમથી ભ્રષ્ટ થાય છે અને મારી વાછના કરે છે આ કરતા તો તુ મરે એ વધારે સારુ છે તુ જરા વિચાર તો કર કે તુ અંધકવૃષ્ણિનો ખાનદાન છે અને હુ ભોગરાજની ખાનદાન છુ માટે કુળાગાર ન થઈએ એની તુ સભ્ભાળ રાખ અને સયમમા સ્થિર થા વળી,

"જ્યાંત્યા સ્ત્રીઓને જોતા જ તુ આવી રીતે ચલિત થયા કરીશ તો તો તારો સયમ જ નહિ રહે, અને તુ વાયુથી કપતા ઝાડની પેઠે હમેના અસ્થિર જ રહ્યા કરીશ જે ભોગોને તે તજેલા છે તે તો વમેલા અન્ન સમા છે તો શું કોઈ પુરુષ વમેલુ અન્ન કદી પણ ખાશો ખરો?'

આ વચનો સાભળીને રથનેમિ સયમમા સ્થિર થયા જુઓ દશવૈકાલિકસૂત્ર, અધ્યયન ૨

પૃ ૧૦ ટિપ્પણ—૭

જુઓ ઉપર ટિપ્પણ—૪

પૃ ૧૦ ટિપ્પણ—૮

જુઓ વિજય શેઠ અને વિજયા શેઠાણીની કથા

પૃ ૧૦ ટિપ્પણ—૯

મહાકાશ્યપ અને ભદ્રાકપિલાની હકીકત માટે જુઓ બૌદ્ધ સંઘનો પરિચય પૃ ૧૬૦ તથા પૃ ૨૭૪

પૃ ૧૧ ટિપ્પણ—૧૦

'पच्छिमवज्जा, मज्झिमगा बावीस अरिहंता भगवंता चाउज्जाम धम्म पण्णवेंति त जहा (१) सव्वतो पाणातिवायाओ वेरमण (२) एव मुसावायाओ वेरमण (३) सव्वाओ अदिन्ना दाणाओ वेरमण (४) सव्वओ बहिद्धादाणाओ वेरमण (આમાં ચાર યામનો ઉલ્લેખ છે)

સ્થાનાંગસૂત્ર, પૃ ૨૦૧

પૃ ૧૧ ટિપ્પણ—૧૧

"जामा तिन्नि उदाहिया"

(प्राणातिपात मृषावाद परिग्रहश्च । अदत्तादानमैथुनयो परिग्रह एवान्तर्भावात् त्रयग्रहणम्—टीका)

આચારાંગ પ્રથમશ્રુતસ્કંધ અધ્યયન ૮ ઉદ્દેશક ૧

આ ઉલ્લેખમાં ત્રણ યામોનો (વ્રતોનો) નિર્દેશ છે

પૃ ૧૪ ટિપ્પણ—૧૨

જુઓ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રનું તેવીસમું કેશિગૌતમીય અધ્યયન તથા કલ્પસૂત્રસુબોધિકા ટીકા પૃ ૪થી

પૃ ૨૦ ટિપ્પણ—૧૩

ण सक्का, ण सोउ सद्दा (?) सोयविसयमागया ।
रागदोसा उ जे तत्थ तें भिक्खू परिवज्जए ॥
ण सक्का रूवम द्दु चक्खुविसयमागय ।
रागदोसा उ जे तत्थ त भिक्खू परिवज्जए ॥"

ઇત્યાદિ—આચારાંગસૂત્ર વિમુક્તિ અધ્યયન ઉ૯૬

પૃ ૨૦ ટિપ્પણ—૧૪

જુઓ કલ્પસૂત્ર પંચમ ઉદ્દેશ સૂ ૧૫-૪૭

પૃ ૩૫ ટિપ્પણ—૧૫

જુઓ પંચાશકવૃત્તિ પૃ ૧૫, ધર્મબિન્દુવૃત્તિ પૃ ૧૨૪, યોગશાસ્ત્ર પૃ ૧૬૩, તૃતીયપ્રકાશ; સાગારધર્મામૃત પૃ ૧૧૯

પૃ ૩૫ ટિપ્પણ—૧૬

ચરણ અને નરકના વૃત્તાંત માટે જુઓ ત્રિષષ્ટિ૦ ચરિત, પર્વ ૮, સર્ગ પાંચમાથી, તથા પર્વ ૧૦, સ. ૬, પૃ ૧૨૯

પૃ ૩૬ ટિપ્પણ—૧૭

" सत्कन्यां ददता दत्त सत्रिवर्गो गृहाश्रम ।
गृहं हि गृहिणीमाहुर्न कुड्यकटसंहतिम् ॥ "

સાગારધર્મામૃત, પૃ ૫૪ શ્લો ૫૯

પૃ ૩૭ ટિપ્પણ—૧૮

જુઓ ઉપર ટિપ્પણ-૧।

પૃ ૩૯ ટિપ્પણ—૧૯

કલાવતી અને સુભદ્રાના વૃત્તાંત માટે જુઓ ભરતબાહુબલિની વૃત્તિ

પૃ ૪૨ ટિપ્પણ—૨૦

" आयरियस्स विणासे गच्छे अहवा कुलगणे संघे ।
पंचिंदियवोरवणं पि काउं नित्थारणं कुज्जा ।
एवं तु करेंतेणं अब्भुच्छित्ती कया उ तित्थम्मि ।
जइवि सरीरवाओ तह विय आराहओ सो उ ॥
यस्तु समर्थोऽपि आगाढेपि प्रयोजने न प्रयत्नते स विराधकः ।
जीतकल्पचूर्णि —तिलकाचार्य पृ ३५-३६

આ ઉતારામા અમુક અમુક પ્રસંગે હિંસા નહિ કરનારાઓને નિરાધક કહેલા છે

પૃ ૪૫ ટિપ્પણ—૨૧

સટીક વ્યવહારસૂત્ર ભાષ્ય તૃતીય ઉદ્દેશક પૃ ૫૮ થી

પૃ ૪૯ ટિપ્પણ—૨૨

આ જાતની રીતી વૈદિક અને બૌદ્ધ સાહિત્યમા પણ ઉપલબ્ધ છે

પૃ ૫૨ ટિપ્પણ—૨૩

જ્ઞાતાસૂત્ર અધ્યયન—૧, પ ૮, ૧૪, ૧૬ ભગવતીસૂત્ર શતક ૧૧, ઉદ્દેશક ૧૧ શતક ૧૫, વિપાકસૂત્ર શ્રુ० ૨, અ ૧ તથા ઉવવાઇઅસૂત્ર—૯૯ પ્રતિજ્ઞનો અધિકાર

પૃ ૫૩ ટિપ્પણ—૨૪-૨૫

पूर्णेऽोन्दावथा स्त्री पूर्णविंशेन सगता ।
शुद्धे गर्भाशय मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिल हृदि ॥
वीयवन्त सुत सूते ततो न्यूनाब्दया पुन ।
रोग्यल्पायुरघयो वा गर्भो भवति नैव वा ॥

સ્થાનાગસૂત્ર ટીકા
૫ મુ સ્થાન ઉ ૨ પૃ ૩૧૭

પૃ ૫૩ ટિપ્પણ—૨૬

જુઓ વિવેકવિલાસ તથા ત્રૈવર્ણિકાચાર ત્રૈવર્ણિકાચારમા સ્ત્રીસમાગમ માટે અને સ્ત્રીયોનિના પૂજન માટે ઘણ વિધિ બતાવ્યા છે ને તે આ છે

'सुप्तवानुपविष्टस्तु शय्यायामभिसम्मुख ।
सम्मुख्य परमात्मान पत्न्या जङ्घे प्रसारयेत् ॥
अलोमशां च सद्गन्धामनार्द्रा सुमनोहराम् ।
योनिं स्पृष्ट्वा जपन्मन्त्र पवित्र पुत्रदायकम् ॥

ॐ ह्रीं क्लीं ब्लूं योनिस्थे दयत मम सत्पुत्र जनयस्व ॐ
मि आ उ सा स्वाहा इति मन्त्रेण गोमयगोमूत्रक्षीरदधिभिः–
पुन्नोदर योनि प्रक्षाल्य श्रीजिनदत्तसूरिप्रसादेन कुर्यात्
इत्यादि पृ ४२९

વૈદિક આચારમયૂખમા શ્રીકૃષ્ણને નામે આવી જ વાત લખેલી છે પૃ ૮૬

પૃ ૫૪ ટિપ્પણ—૨૭ જુઓ કલ્પસૂત્રની સુબોધિકા ટીકા પૃ ૧૪૬

પૃ ૫૮ ટિપ્પણ—૨૮ „ „ પૃ ૧૪૭

"शनिरिद्ध च तत्र देशे एकस्मिन् काले मृते द्विजेन्द्रा-
चरणमिति वृद्धा "

પૃ ૫૫ ટિપ્પણ—૨૯

હરિભદ્રસૂરિ જેમ કહેઈ તે
એહની કુખે રયણ
જે અ પુત્ર અવતરઈ ચઉ કે
સરિસૂર સમાણ
કુઅરિ લેઇ કરઈ કેઇ
મનિ ઉલ્લાસ ધરિ
પદમ જિનેસર અરિહંત
જે શીવડ કહિઉ
પૂરવ રીતિ ને દેખે
તે સઘલા કરાઇ
પૂરવલા ભવ કર્મ કુંઅર
એ વાત જ સુ ણ

ગણધાર પાસચંદ પત એ ચોપૈ કહેઇ છે